

Cerkvene in duhovne razmere od ustanovitve ljubljanske škofije do začetkov protestantske reformacije

V procesu nastajanja nove državne ureditve, v katerem je bledela poveljalna moč vladarja v cesarstvu, je Friderik III. (oz. V.) kot deželni knez želel dobiti večji vpliv na cerkveno organizacijo v svojih deželah. Leta 1446 je pri papežu izposloval priznanje pravic, ki so mu zagotavljale posebne pristojnosti pri izbiri in postavljanju škofov ter mnogih nižjih duhovnikov. Pridobitev dediščine Celjskih mu je omogočala preurediti cerkveno področje v slovenskih pokrajinah in zmanjšati vpliv oglejskega patriarha. Po dolgotrajnih pogajanjih o obsegu novega cerkvenega središča je cesar 1461 izdal listino (leto kasneje jo je papež potrdil), s katero je ustanovil novo škofijo s sedežem v Ljubljani. Na sredini slovenskega ozemlja je tako nastalo prvo samostojno cerkveno središče, podrejeno neposredno papežu. Ljubljanska škofija je bila teritorialno nepovezana; svojo posest je imela na Kranjskem, Štajerskem in tudi na Koroškem. Oglejskim patriarhom se je cerkvenoupravna moč zelo zmanjšala, čeprav je velik del slovenskega ozemlja še naprej (vse do srede 18. st.) ostal v njihovi pristojnosti.

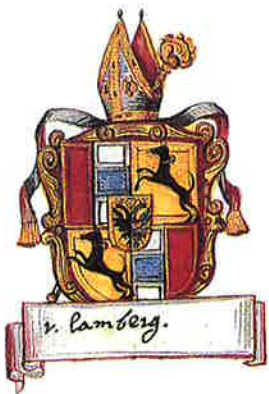
Za prvega ljubljanskega škofa je bil imenovan Žiga Lamberg (1461–88), humanistični izobraženec iz stare plemiške družine. V njegovem obdobju se je izobrazbena raven višje duhovščine izboljšala. Lambergov naslednik je bil vsestranski Krištof Ravbar, ki je na škofovskem položaju ostal skoraj 40 let (do 1536), vendar je v Ljubljani stoloval le malo časa. Kot vladarjev zaupnik je opravljal vrsto služb in bil za svoje uspešno delo nagrajen z naslovom kneza, ki so ga poslej smeli nositi vsi ljubljanski škofje vse do 1918. Krištof Ravbar je bil nekako najbolj "kompletna" osebnost 1. tretjine 16. st. na Slovenskem; odločilno je vplival na kulturno in duhovno podobo tistega časa. Kot tipičen renesančni prelat je na Kranjskem zbiral okrog sebe idejam humanizma naklonjene ljudi.

Imenovani samostan [Velesovo] leži na ravnem in je pozidan v kotu ali naročju gora; v bližini ima na griču nov grad, kamor se zatekajo nune ob vpadih sovražnikov. Zelo ljubeznivo sta nas skupaj z gospodom Matijo Operto in gospodom Jurijem Lebecherjem, arhidiakonom koroškim, sprejela gospa prednica in njen konvent. Ko smo si izmenjali pozdrave, smo sedli h kosilu, za katero pa nam niso postregli z ničimer, kar bi bilo vredno vplesti v pričujočo potopisno zgodbo. Po kosilu smo stopili v refektorij, kjer se je zbral ves zbor ali kolegij omenjenih redovnic. Častiti gospod škof je gospe prednici in drugim nunam pridigoval o marsičem; in ko je prišlo na dan, da ena od njih ne izkazuje pokorščine taisti gospe prednici, ji je bilo ukazano, naj prizna zmo in krivdo; ubogala je in tako se je spet spravila z gospo prednico.

Potlej so bile izprašane o spoštovanju redovnih pravil, upravljanju z duhovnimi in časnimi dobrinami, porabi dohodkov, opravljanju službe božje in podobnih stvarih. Ko so priznale, da imajo navado sem ter tja odhajati iz klavzure in samostanskega območja in včasih obiskati sorodnike, da imajo malone vse osebno lastnino in da ne kosijo in ne večerjajo skupaj v refektoriju, jim je bilo z dobrimi in prijaznimi besedami zabičano, naj se v prihodnje držijo takihle prekrškov, pa tudi moških naj ne vodijo v samostan. Za bogoslužje v svoji cerkvi imajo gospe redovnice štiri kaplane, in sicer mlade, ki prebivajo zunaj samostana, vendar zelo blizu. Gospo prednico voli v času vakance njen konvent in potrdi jo patriarhov sedež. Pod sabo ima tri farne cerkve: cerkev svete Marije v Cerkljah (Circloch), cerkev svete Marjete (ad S. Georgium) pri Kranju in cerkev svete Marjete v Velesovem. Za prvi dve prezentira duhovnika, ki ju potlej potrdi patriarhov sedež, v tretji postavlja vikarja, ki ga sme vsak hip odstaviti. Tistega dne smo prenočevali v kaplaniji zunaj samostana.

Tretjega septembra smo vstali in se vrnili v samostan poslušat mašo, ki jo je bral eden izmed kaplanov. Nune so prepevale na visoko postavljenem koru z nadvse prijetnimi in sladkimi glasovi, in pevsko nalogo so opravile po vseh zahtevah umetnosti, vsem nam v velik užitek. Potlej smo se odpravili iz cerkve in šli h kosilu v zgornjo samostansko obednico, kamor je gospa prednica za roko popeljala našega škofa na njegov prostor. Kosilo je bilo čudovito sestavljeno in imenitno pripravljeno in pri njem ni manjkalo številnih in raznovrstnih jedi izvrstnega okusa: tudi postrvi so prišle na vizitacijo pred škofa in goste in opravičile zamudo prejšnjega dne (ko smo jih željno pričakovali) s slabim vremenom in dolgo potjo. Ko smo se dodobra podprli, smo vstali in še zadnjič obiskali gospe redovnice, ki so čakale na naš prihod v svojem refektoriju. Najprej jim je bil izrečen zvrhan koš zahvale za imenitno gostoljubje; drugič, dobile so nekaj zveličavnih opominov; tretjič, večkrat so slišale pozdrav v Kristusu. In ko so poljubile škofu roko, smo zajahali Kristus skupaj s častiljivima arhidiakonom kranjskim in koroškim, ki sta bila z nami na kosilu, krenili na pot k vznožju gora in potovali proti Koroški po cesti, ki drži v Beljak.

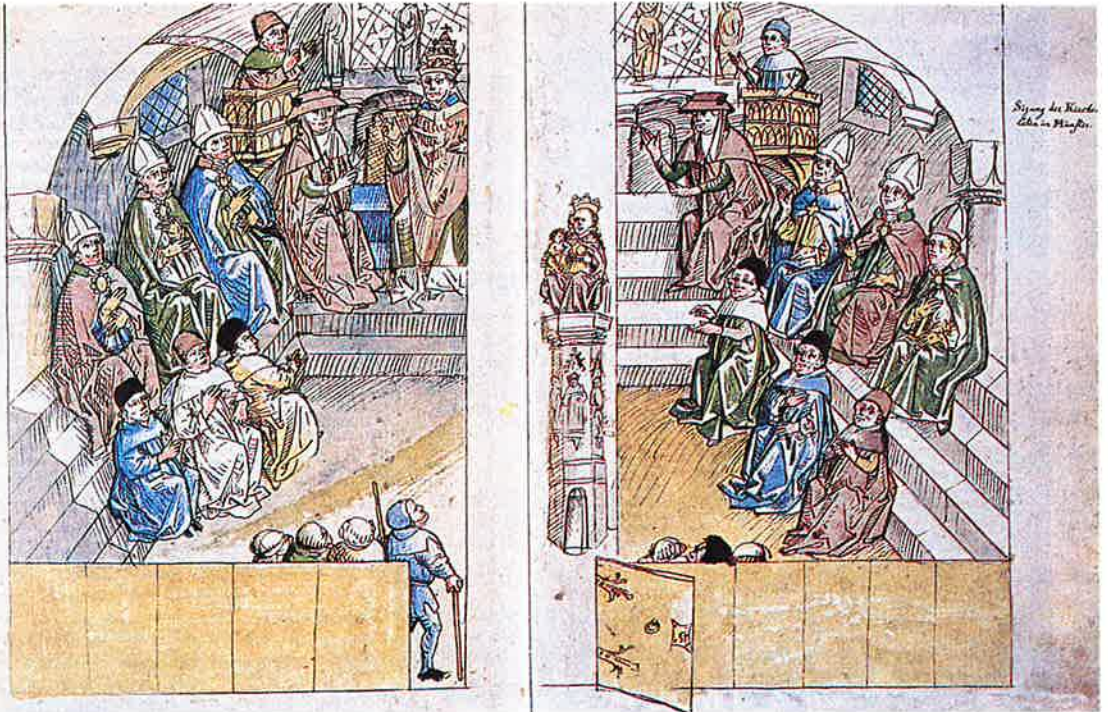
Paolo Santonino, *Popolni dnevniki. 1485–1487*, Mohorjeva družba, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991, odlomek

Δ Grb Žige Lamberga. Risba Jerneja Ramschisla je iz rokopisne grbovne knjige *Opus insignium armorumque Janeza Vajkarda Valvasorja* iz 1688.

KRIŠTOF RAVBAR, tudi *Rauber* (ok. 1476–1536), škof in diplomat. Iz prava je doktoriral 1501 v Padovi. Še mladoletnega je cesar Friderik III. 1488 imenoval za ljubljanskega škofa. Rim je takšno imenovanje najprej zavrnil. Na cesarjev pritisk je papež Aleksander VI. 1494 imenovanje sicer potrdil, vendar pod pogojem, da se sme posvetiti za duhovnika šele v 22. letu in za škofa po dopolnjenem 27. letu starosti. Ravbarjevo posvečenje za škofa je izpričano od 1519. Ravbar je skušal ustaviti širjenje protestantizma v svoji škofiji; 1524 je objavil šest protireformacijskih artiklov, 1527 stroge dekrete za izboljšanje cerkvene discipline, 1528 je Primožu Trubarju prepovedal pridigati v ljubljanski škofiji. Kot cesarjev zaupnik je bil 1508 imenovan za administratorja benediktinske opatije v Admontu; 1512–36 je bil tudi administrator sekovske škofije. Velik del življenja je posvetil vojaški in diplomatski dejavnosti.

► *Koncil v Konstanci 1415. Na kolorirani risbi iz Konstanškega rokopisa kronista Ulricha Richentala udeleženci zborovanja sedijo na stopničastih sedežih v stolnici po določenem redu.*

LJUBLJANSKA NADŠKOFIJA,

osrednja, po obsegu največja škofija na Slovenskem. Meri 8542 km², ima 299 župnij, 359 škofijskih in 165 redovnih duhovnikov. V njej deluje 13 moških in 18 ženskih redov. Škofijo je ustanovil 1461 cesar Friderik III., da bi zaustavil vpliv Beneške republike na avstrijskem delu oglejskega patriarhata. Zaradi patriarhovega nasprotovanja ji je cesar lahko dodelil samo tiste župnije, nad katerimi je imel sam patronat. Zato je bila razmeroma velika ljubljanska škofija ob ustanovitvi razdeljena na šest med seboj nepovezanih delov na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Cesar je novi škofiji dodelil benediktinsko opatijo Gornji Grad s podrejenimi župnijami, grad Goričane in nekaj posesti okrog Ljubljane (škofijski palatinat) ter si pridržal patronat nad škofijo in stolnim kapituljem. Ustanovitev je 1462 potrdil papež Pij II. Za prvega škofa je cesar imenoval Žigo Lamberga (1463–88). Že drugi ljubljanski škof Krištof Ravbar (od 1488 oz. 1494 do 1536) je 1533 dobil knežji naslov, ki je ostal ljubljanskim škofom do 1918.

Zaradi prizadevanja Karla Janeza Herbersteina (1772–87) je Jožef II. na novo razmejil škofijske meje v Notranji Avstriji in smiselno zaokrožil meje ljubljanske škofije na obseg Kranjske dežele. Nekdanje župnije ljubljanske škofije na Koroškem je prevzela celovška, na Štajerskem lavantinska, Vivodino in Žumberk (Gorjanci) pa zagrebška škofija. Jožef II. je Ljubljano povzdignil v metropolijo, ki jo je papež Pij VI. 1787 potrdil, zavmil pa je Herbersteinovo imenovanje za nadškofa zaradi njegovih t. i. jožefinističnih in reformnih idej. Prvi nadškof je tako postal Herbersteinov naslednik Mihael Brigido (1788–1806).

Že ob ustanovitvi ljubljanske škofije in v prvih desetletjih njenega delovanja se je začela kazati velika kriza, ki je v 15. st. zajela Katoliško cerkev. Premoč civilne oblasti nad cerkveno je privedla do ustanovitve škofije, cerkveni patroni (tako cesar, tj. deželni knez, kot plemiči in meščani) pa so imeli župnijske cerkve za svojo lastnino. Izguba vpliva oglejskega patriarha je v slovenskih pokrajinah povečala vsakršen cerkvenoorganizacijski in verski nered. Razširjeno je bilo javno priležništvo, krčmarjenje in očitno trgovanje duhovnikov, opuščanje samostanske discipline in meniških idealov ubožstva, kar je vse zmanjševalo verodostojnost Cerkve. Krščanski nauk in cerkvena praksa sta se opazno razhajala in zato je cerkveni monopol nad duhovnim življenjem posameznika začel usihati.

Krhanje cerkvene enotnosti in notranje moralno in doktrinarno razkrajanje sta skušala ustaviti v bistvu že reformna cerkvena koncila v Konstanci (1414–18) in Baslu (1431–49). Reforma je postala ključna beseda, z njo pa se je povezoval vse bolj javen kritični odnos do Cerkve kot institucije in do krščanskega nauka, katerega resnice je utemeljevala sholastična teologija. Ostrino svojih misli so proti obstoječemu cerkveno-verskemu stanju usmerili tudi privrženci novega duhovnega gibanja – humanizma. Ta se je širil iz Italije in se ob koncu 15. in v 16. st. uveljavil v krogih izobražencev v zahodni in srednji Evropi. Humanisti, ki so postavljali v ospredje osebnostno razvitega človeka, posameznika, so se zavzemali za obrat od božjega k človeškemu in za novo doživljanje vere. Usmerili so se v raziskovanje, iskanje, prevajanje in komentiranje prvotnih oblik *Svetega pisma* in razpirali duhovna obzorja.

Humanizem je doživel določen odmev tudi na slovenskem ozemlju. Kot gibanje, ki se je širilo iz Italije, je bil najprej sprejet v primorskih mestih, ki so bila pod Beneško republiko. Humanisti iz primorskih mest so se uvrščali v italijansko kulturno sfero, s svojim delovanjem pa so vplivali tudi na slovensko kulturno okolje. Temu krogu je pripadal tudi Peter Pavel Vergerij mlajši, pravnik, ki je pisal humanistične spise, kot diplomat rimske kurije in koprski škof (1536–48) pa je sprva nastopal proti protestantizmu. V stiku s protestanti je sprejel njihove ideje in postal odločen antipapist. Emigriral je na Württemberško, kjer je vplival na knjižno ustvarjalnost Primoža Trubarja in hrvaških protestantov. Pomembno humanistično središče je nastalo v Trstu na dvoru škofa Bonoma (škof 1502–46), ki je kot učitelj in zaščitnik vplival na kasnejšega protestanta Primoža Trubarja.

V osrednjem delu slovenskega ozemlja je bil odziv na elitno literarno-izobražensko gibanje veliko skromnejši. Občasno humanistično središče je bil le dvor ljubljanskega škofa, humanista in umetnostnega mecena Krištofa Ravbarja. Na njem je imel osrednje mesto škofov sošolec in njegov spremljevalec v diplomatskih misijah Avguštin Prygl, po svojem rojstnem kraju Laško imenovan Tyfernus. Bil je prvi zbiralec antičnih napisov v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Kot arhitekt je po usodnem potresu v 2. desetletju 16. st. na novo zgradil škofov dvorec v Ljubljani, deloval pa je tudi na Dunaju. Na Dunaju so že pred Pryglom delovali in se uveljavili humanistični izobraženci, ki so bili doma iz slovenskih krajev: Tomaž Prelokar iz Celja, Bernard Perger

ŽIGA HERBERSTEIN (1486–1566),

diplomat in potopisec. Najprej se je šolal doma v Vipavi, na dunajski univerzi je 1502 dosegel bakalavreat. Od 1514 je bil v službi habsburških cesarjev Maksimilijana I., Karla V. in Ferdinanda I. Kot diplomat je potoval na Dansko, v Švico, Španijo, na Češko, Madžarsko, Poljsko in v Rusijo. O potovanjih po Rusiji je objavil 1549 na Dunaju knjigo *Rerum Moscoviticarum commentarii* (*Moskovski zapiski*, Ljubljana 1951). Delo, napisano tudi na podlagi zgodovinskih virov, je bilo eno prvih o ruskih razmerah in zgodovini, zato je bilo velikokrat ponatisnjeno in prevajano.

Lectio I.

rogente & dicitur de naturalibus a toto est res naturalis dicitur huiusmodi. ut per alii.
 ¶ Eno fm naturam est accidens quod rei naturali natum est eouente/camq; 2. c. 4
 conferre: ut raritas & leuitas sunt igni fm natura sic motus sursum & frigiditas vtrā,
 rarisque aquae fm natura. sic pulcritudo ipsi corpori sic fortitudo sed ena ppter na-
 turam tunc ena contra naturā dicitur esse accidens rei naturalis: sicut enuens: sicutq;
 corruptiua. ut caliditas est pter naturā aquae & egritudo ipsi animali: quae ad in-
 certum ditionis. Et hoc concludit omnē rem in dno inferioribus aut esse naturam
 aut rem naturā: vel eno fm aut cōtra naturam.

Et natura est duplex: alia forma alia materia. magis pprie
 tamen forma natura dicitur q̄ materia: quia saluat res na-
 turales in esse. Etia natura dicitur via in naturam. ut gene-
 ratio. Et differunt naturalia ab artificialibus: quia natura-
 lia inq̄rta talia habent in se principia mouendi & quietien-
 di: artificialia vero non.

Post distinctionē nature per diffictilem verbis subiecturis posttrahendit quot Lectio. i
 sint nature: quia materia rerum naturalium & forma rerum naturalium. Ideo nec
 primus motus nec intelligentie nature sunt nisi forte equiuoce fm. Quorū. de
 inde eas in nobilitate comparat. verum inter naturalia & artificialia differens
 etiam iuxta pb̄mentē sc̄do P̄b̄. assert.

Aduerte primo Quia materia sit natura sic ostēditur. q̄d quod in tran-
 smutatione substantiali manet ut principia subiectiui
 defrens transmutationē & est causa materialis mouendi & quietiendi eius enis
 naturalis in quo est pars substantialis est natura: sed materia est b̄ns: sicut est
 natura. Sicut ex diffinitione nature patet. Et quoq; auctoritate antiquorum
 philosophorū sic probatur ut Anipbonis: qui materia totam rei naturalis sub-
 stantiam (ut P̄bus refert) vocabat & naturam: cum ipsa faceret transmutationē
 sola manet: ut post lecti putrefactionem manet lignum: quod est lecti materia.
 Sed minus sic patet: nam sicut materia manet in transmutatione artificiali: ita
 materia in transmutatione subali. Ipsa deniq; materia dicitur esse fundamenti natu-
 re: in quo nihil est distinctum sc̄do D̄bra. ¶ Quia autē forma sit natura indē-
 se patet. Primo: quia ipsa est principium & causa efficiens mouendi & quietien-
 di eius enis naturalis: in q̄ est: ut patet in toto: sicut est natura per diffinitiones
 nature. Et ita tam materia q̄ forma principium primū. Forma principii pri-
 mum & efficiens transmutationis & quietis. Materia vero primū vniuersū sub-
 iectum: ut post ostēditur & vtrūq; per se manens rei naturalis: constituit effec-
 tiam: est pars de quidditate eius. Secundo sic patet: Sicut se habet forma ar-
 tis ad rem artificialem: sic forma substantialis ad rem naturalem: sicut em̄ ante
 formam artificialem adducit nō est res artificialis actu: sed esse potest: ea vero in-
 ducta res est artificialis: agraria ante formam substantialis susceptionem non est
 res naturalis: sed cum primū forma substantialis est & res naturalis est: sed a
 forma artis: res denominatur artificialis: ergo a forma substantiali: res denomi-
 natur naturalis: vel ab anima rationali: homo denominatur: ergo forma substan-
 tialis est natura & magis q̄ materia.

Aduerte sc̄do Quia forma subalis res nāli sit pot' ac mag' natura q̄ ma-
 teria: sic patet. q̄d pot' & natura q̄d vniuersū agēdy & a q̄ res

► Tyfernova plošča
 z latinskim napisom, ki
 govori o židavi prezbiterija
 župnijske cerkve sv.
 Radegunde v Starem trgu
 pri Slovenj Gradcu 1529.

HUMANIZEM,

izobrazbeno in literarno-filološko gibanje v začetku novega veka. S čedalje bolj sistematičnim študijem antične književnosti in filozofije ter z obuditvijo antičnih izobrazbenih nazorov si je humanizem prizadeval uresničiti ideal, ki ga je videl v osebnostno razvitem človeku. Njegove poglavitne značilnosti so: prehod od božjega k človeškemu (*a diuinis ad humana*); preučevanje celotne antične duhovne dediščine, zlasti literarne, in gojenje specifičnega, iz antike povzetega pojma humanitete; od tod pospeševanje posvetnih, k človeku in njegovemu dostojanstvu obrnjenih *studia humanitatis* s tremi disciplinami (poetika in retorika, zgodovinopisje, moralna filozofija); čedalje tanjši posluš za individualnost na osebnem področju in tudi v življenju posebnih, zlasti narodnostnih skupnosti.

Novo življenjsko občutje se je prebudilo v 2. polovici 14. st. v Italiji in se tam razmahnilo v 15. st.; ob koncu 15. st. se je razširilo po vsej zahodni Evropi in postalo odločilna konstitutivna sila evropske kulture v 16. st. Poglavitno jezikovno izrazilo humanistov, ki so delovali na dvorih, v bogatih mestih in zlasti na univerzah, je bila latinščina, v kateri je nastala obsežna literatura v oživljenih antičnih literarnih vrstah; mnogi evropski humanisti so gojili tudi književnost v narodnih jezikih.

◀ Komentarji k spisu
*Parvulus philosophiae
 naturalis*. Matija Hvale se
 je z njimi vključil v tedanja
 humanistična prizadevanja.

1377–1450: na Dunaju je študiralo 2271 študentov iz slovenskih dežel
 1502–46: v Trstu je bil škof humanist Peter Bonomo
 1549: Žiga Herberstein je objavil knjigo *Rerum Moscoviticarum commentarii*

IZOBRAŽENSTVO,

sloj ljudi, ki opravlja umsko delo in je z izobrazbo usposobljen zanj. Slovensko izobraženstvo se je oblikovalo počasneje, vendar podobno kot v razvitejših delih Evrope. Na oblikovanje sprva zelo redkih izobražencev na slovenskem ozemlju so v srednjem veku vplivali predvsem samostani, od 13. st. italijanske univerze (Padova), od 14. st. tudi univerze v Pragi, Krakovu in na Dunaju. Samo na Dunaju je 1377–1450 študiralo 2271 študentov s slovenskega ozemlja. Študij je sicer končal med razmeroma majhen odstotek vpisanih, nekateri med uspešnimi pa so se pozneje uveljavili kot cerkveni dostojanstveniki, univerzitetni profesorji, rektorji in pomembni predstavniki humanistične misli. Med dunajskimi študenti so iz slovenskih dežel od 14. do 17. st. v socialnem pogledu – ob nihajočem deležu študirajočih iz kmetijskega stanu – prevladovali meščani, v poklicnem pa bogoslovci, ki so jim sledili pravniki in medicinci. S prihodom jezuitov ob koncu 16. in v 17. st. ter z nastankom jezuitskih kolegijev v Gradcu, Ljubljani, Celovcu in Gorici (študij filozofije in bogoslovja) so se izobraževalne možnosti občutno izboljšale. Bodoči pravniki in medicinci so morali sicer po končani jezuitski gimnaziji in študiju filozofije na tuje univerze, vendar se je bilo za duhovni poklic mogoče usposobiti tudi na šolskih ustanovah na slovenskem ozemlju. Po ukinitvi jezuitskega reda in odhodu jezuitov so skrb za duhovniški podmladek prevzela škofijska bogoslovna učilišča. To je dodatno vplivalo, poleg drugih dejavnikov, na velik odstotek duhovnikov med slovenskim izobraženstvom, hkrati pa nižjim in kmetijskim slojem olajšalo dostop do izobrazbe. Poklicna sestava slovenskega izobraženstva se je začela po navedbah Vasilija Melika odločneje spreminjati v korist laičnih poklicev šele v 19. st.

JACOBUS GALLUS (1550–1591),

skladatelj. Rodil se je na Kranjskem, o čemer priča vzdevek *Carniolus*. Po 1575 je deloval v samostanih v Avstriji, Češki, Moravski in južni Šleziji. V Olomucu je okoli 1580 vodil glasbeno kapelo, od 1585 do smrti je deloval v Pragi. Njegov obsežen opus je bil večinoma natisnjen še za njegovega življenja. Leta 1580 je izšel v 4 knjigah izbor 16 maš *Selectiores quaedam missae*, moteti, ki jim je posvetil posebno pozornost, so izšli v 4 zvezkih (1586–90) v zbirki *Opus musicum*, posvetni zbori (madrigali) so bili natisnjeni v treh knjigah *Harmoniae morales* (1589, 1590). V razvoju evropske glasbe pomenijo njegova dela prehod iz pozne gotike v renesanso, tj. od polifonije k monodiji. Veljava, ki si jo je pridobil v glasbi zaradi razvojnih in umetniških kvalitet, je živa še danes.

Quatuor Vocum. XIII. Tenor.

Ecce quomodo moritur iustus, & nemo percipit eorum,
 viri iusti tolluntur, & nemo considerat, a facie iniquitatis
 sublati est iustus, & erit in pace non
 habitatio eius, & erit in pace memoratus.

QUATUOR VOCUM LIBER I.
 HARMONIARUM MORALIUM
 QVIBVS HEROICA, FACETIAE, NATVRAE,
 QVOTLIBETICA, TVM FACTA FICTAQVE POETICA, &
 AD MIXTA SVNT:
 Nunc primùm in lucem editus.
 AVTHORE
 Iacobo Handl.
 TENOR.
 CVM GRATIA ET PRIVILEGIO.
 PRAGAE, Excudebat Georgius Nigrinus.
 Anno: M. D. LXXXIX.

◀ Notni zapis moteta *Ecce quomodo moritur iustus* iz zbirke *Opus musicum II* (1587) in zbirka madrigalov *Harmoniae morales I* (1589) Jacobusa Gallusa

z Zgornje Ščavnice, Brikcij Preprost iz Celja, filozof Matija Hvale z Vač. Večino svojega življenja je preživel na Dunaju ali kot diplomat habsburškega vladarja po številnih evropskih državah tudi Žiga Herberstein (1486–1566), doma iz Vipave. Napisal je knjigo *Rerum Moscoviticarum commentarii* (1549), ki je v številnih prevodih in ponatisih Evropi odkrivala tedanjo Rusijo. V različnih središčih srednje Evrope se je že v svojem času uveljavil Jacobus Gallus (1550–91), čigar obsežna glasbena zapuščina je živa še danes. Večina intelektualne moči humanističnih izobražencev se je torej porazgubila in uveljavila zunaj, saj doma niso imeli možnosti za delo in razvoj.

V 16. st. je pri študentih iz slovenskih dežel na izbiro univerze v Italiji (predvsem Padova in Bologna) ali Nemčiji (predvsem Wittenberg in Tübingen) vplivala tudi verska pripadnost. Vendar je vse do ustanovitve graške univerze 1585 največ Slovencev obiskovalo fakultete na Dunaju. Velik del študentov je izhajal iz nižjih slojev in celo iz vrst revežev. Izobrazba je postala pomembna in službe v vse številnejši državni upravi so bile dostopne tudi šolanemu meščanstvu. Manj premožnim je študij pogosto omogočala karitativna dejavnost, kasneje pa tudi posebni štipendijski skladi, ki so jih za svoje slovenske rojake ustanovili mecen.

"Beg možganov", ki ga je zaznamovala humanistična ideja, je bil iz slovenskega okolja v 15. in 16. st. zelo očiten. V 16. st. so na Slovenskem ostajali v glavnem le protestantski izobraženci, na katere so humanistična načela vplivala bolj posredno. Vzgibi za njihovo vztrajanje v domačem okolju in celo vračanje vanj pa so bili povsem drugačni od tistih, ki so humaniste vodili v svet.

Od začetkov protestantizma do prve slovenske knjige in prevoda Biblije

V ohlapnem Svetem rimskem cesarstvu so se od konca 15. in v prvih desetletjih 16. st. zgoščale napetosti, ki so se v poznosrednjeveški družbi pojavljale in prepletale na politični, gospodarski in cerkveno-verski ravni. Cesarjeve nenehne vojne so prinesle velikanske dolgove, deželne kneze so omejevali stanovi, skupaj pa so nasprotovali cesarjevi politiki. Gospodarski razcvet, ki so ga spodbujala tudi nova geografska odkritja, je v mestih povzročal veliko socialno razslojenost, kriza agrarnega gospodarstva pa je odrinila na rob velik del kmečkega prebivalstva. V mestih je prišlo do prvih cehovski nemirov, na podeželju pa so nastajale kmečke zveze (*Bundschuh*); številni oboroženi upori so dosegli vrh v uporu "ubogega Konrada" 1514. Človek je izgubljal politično orientacijo, duhovne gotovosti pa mu neprepričljiva cerkvena praksa tudi ni več zagotavljala. Odpor proti klerikalizmu in moralnemu razkroju Cerkev je postajal vse širši. K odkritemu uporu proti cerkveni hierarhiji je pripomogla "sveta trgovina" z odpustki, kot so cerkveni krogi imenovali hrupno sejmarsko trgovanje s človeškim hrepenenjem po zveličanju.

Proti kupovanju odpustkov za grehe je nastopil avguštinec, univerzitetni profesor in pridigar v Wittenbergu na Saškem Martin Luter (1483–1546). Bolj kot trgovina z odpustki so ga zanimala teološka vprašanja v zvezi s tem. Leta 1517 je objavil 95 tez proti odpustkom in v njih odrekel pravico komur koli odpuščati grehe, s čimer je dejansko zavrnil avtoriteto papeža. Spor se je nadaljeval in v naslednjih letih je Luter oblikoval in še zaostрил načela prenovljene Cerkev. Zavzemal se je za to, naj bo vernik podvržen le božji avtoriteti, to avtoriteto pa lahko spoznava le preko *Biblije*, ki mora biti vsakomur razumljiva. Novi verski nauk, ki je po Lutru vodil k "pravi stari veri", je bil tako radikalen, da ga Cerkev ni mogla sprejeti. Luteranstvo, ki je poslej nastopalo kot odkrita opozicija Katoliški cerkvi, se je začelo bliskovito širiti med vsemi sloji in v vseh okoljih nemškega cesarstva. Lutrovemu zgledu so sledili drugi reformatorji, ki so ustanovili svoje

▲ Martin Luter. Slika Lucasa Cranacha starejšega iz okoli 1522 prikazuje reformatorja med prisilnim skrivanjem na

Wartburgu pri Eisenachu, kjer se je posvečal prevajanju Biblije v nemščino.

Pred osemindvajseti lejti, tedaj kedar sem v Loki per Radočaju farmošter bil, je bila gori nad Kompolom v vinogradih ena baba; ta se je svetila inu pravila, de s. Sebastijan inu s. Roh vsako nuč k ni prideta, ž no govorita inu velita, da se nima na tim hribu nad Kompolom inu Šemačino eno cerkov sturi inu sezida; aku tiga ne dejo, taku hočta čez te ludi inu čez živino tak pomor inu žlize poslati, de malu ludi inu živine žive ostane; onadva tudi hočta vse vinograde inu pole s točo pobiti. Takim babskim hudičevim marinem so ti preprosti ludje verovali, inu zdajci od lesa inu iz desak sture eno kapelico inu začno undu mašovati, živino inu drugu blagu ofrovati inu perpravlati kamine h timu zidanu. Ampak jest sem takim zidanu inu ofrovanu močnu zuper pridigal inu govuril; za tiga volo so mene hoteli ti farmani na Šemačini biti, de sem od nih moral pobegniti. Natu pošlem mujga vikarja, gospud Jerneja Rugelna, h ti babi inu pustim vprašati, v kateri uri inu v kakovi štalti ta dva svetnika k ni hodita; natu je ona djala, ob pulnoči vselej dva lipa črna moža k ni prideta. H timu je gospud Jernej rekel, nekar ne pravi, de sta črna, temuč de sta bela, zakaj ti zcludji so črni, svetniki so beli. Ona odgovori: "Ja, gospud, jest hočo reči, de sta bela."

Primož Trubar, *En regišter*, Tübing 1558, odlomek

◀ Lesorez iz 16. st. prikazuje ujetega plemiča in uporne kmete z značilno zastavo kmečke zveze.

1517: Martin Luter je objavil 95 tez proti odpustkom
1524–26: z reformacijo povezano kmečko gibanje je zajelo
sever slovenskih dežel

LUTERANSTVO,

gibanje v 16. st., povezano z reformacijo in s tem z nastankom nove teologije, novih krščanskih cerkev.

Luteranstvo je v svojem razvoju prešlo več obdobj. Obdobju reformacije je sledilo obdobje t. i. ortodoksije; ta je težila k dogmatičnosti, k t. i. čistemu nauku, in se pozneje navezovala na pietizem, ki je poudarjal osebno pobožnost in praktično krščanstvo. Nato je nanj vplivalo razsvetljenstvo. V 19. st. se je pojavilo t. i. novo luteranstvo in preraslo v luteranstvo 20. st.

Kljub svobodnemu znanstvenoteološkemu delovanju in kljub samostojnosti posameznih cerkev je luteranstvo dokaj enotno v tem: sv. pismo je edino merilo vere in življenja (*norma normans*), ne v dobesedni, temveč po vsebinski izpovedi; osrednja izpoved sv. pisma je opravičenje človeka, tj. podaritev božje milosti (sprejetje človeka s strani Boga), ne zaradi človekove zasluženosti, temveč zaradi božje ljubezni, pokazane v Jezusu Kristusu zaradi človekovega odgovora v obliki vere; božja beseda, ki jo vsebuje sv. pismo, človeka nagovori kot zakon (zahteva) in kot evangelij (veselo sporočilo); Jezus je postavil le eno cerkveno službo, tj. službo oznanjevanja evangelija in delitve zakramentov. To službo opravlja po "pravilnem poklicu" oseba (duhovnik), ki je zanjo usposobljena. Luteranstvo ne pozna hierarhije cerkvenih služb, čeprav so naloge različne; duhovniško službo opravljajo moški in ženske, zanje ni pogoj neporočenost.

Vse luteranske cerkve, ki se imenujejo večinoma evangeličansko-luteranske (z dodatkom augsburške veroizpovedi), so samostojne, povezane pa so v cerkveno organizacijo Svetovna luteranska zveza s sedežem v Ženevi. Luteranstvo samo sebe razume kot vejo krščanstva, kot "ud na velikem Kristusovem telesu", ki je "ena sveta Cerkev". Kot oblika verovanja in življenja spada k družini velikih krščanskih cerkev. Najbolj pa je povezano z reformirano cerkvijo in drugimi cerkvami, ki izhajajo iz reformacije oz. protestantizma.

▲ *Prodaja odpustkov v Nemčiji. Lesorez iz začetka 16. st. prikazuje tedanje trgovanje z odpustki, ki je izzvalo gnev profesorja in pridigarja Martina Lutra in spodbudilo začetek protestantskega reformacijskega gibanja. (Državna knjižnica v Berlinu)*

CVINGLIJANSTVO,

verska smer v reformaciji 16. st. v Švici. Imenuje se po njenem začetniku Huldrychu Zwingliju (1484–1531). Razlike med Zwinglijem in Lutrom v razumevanju Gospodove večerje – Kristusove navzočnosti v kruhu in vinu pri obredu – so privedle do ločitve obeh smeri. Zwingli je razlagal Gospodovo večerjo kot spomin brez realne navzočnosti, medtem ko je luteranska smer zagovarjala realno navzočnost. Razlike so bile tudi v razumevanju odnosa do posvetne oblasti; verska in posvetna občina sta nedeljivi in imata iste cilje; Zwingli je zagovarjal oboroženi odpor proti vsem, ki bi ovirali širjenje evangelijskega nauka (Zwingli je padel v boju pri Kappelu). Zwinglijev nauk je preveval racionalistični nazor Erazma Rotterdamskega.

Slovinci so se seznanili s cvinglijanstvom prek Primoža Trubarja, on pa prek italijanske reformacije za časa bivanja v Trstu; pozneje je navezal pismene stike s Zwinglijevim naslednikom Heinrichom Bullingerjem (1504–75). Trubarjeva pisma kažejo naklonjenost Zwinglijevi smeri. To je opazno tudi v njegovih delih in pisnih polemikah z nasprotniki in obtoževalci (Matija Klombner, Stjepan Konzul). Naklonjenost je izpričana še 1575 (*Catechismus z dvejma izlagama*).

protestantske verske skupnosti; najpomembnejši med njimi sta bili cvinglijanstvo in kalvinizem.

Hkrati s širjenjem luteranstva (pa tudi cvinglijanstva in kalvinizma) so se oblikovala še druga družbena gibanja, ki so prevzela protestantska načela kot idejno vodilo za doseg povsem političnih ciljev. Kmetje so začeli Lutrov nauk razlagati po svoje in trditi, da jih ta odvezuje vsakršne odvisnosti od posvetnih in cerkvenih gospodov. Obsežno kmečko gibanje (1524–26), v katerem so delovali tudi prekrščevalci, je preraslo v pravo kmečko vojno. Ta je zajela osrednjo in južno Nemčijo ter se razširila tudi na severne dele Koroške in Zgornje Štajerske. Luter je posredno prispeval h krvavemu zatrtju radikalne plebejske smeri reformacije. Z zlomom kmečke vojne, ki je bled odmev našla tudi na slovenskem ozemlju, pa ni ugasnilo delovanje prekrščevalcev, čeprav so ga preganjali tako protestanti kot katoliki. Na Slovenskem so prekrščevalci doživljali podobno usodo kot drugod. Leta 1530 naj bi bile vse ječe na Štajerskem in v Celjski grofiji polne teh "krivovercev".

Vsi poskusi oblikovanja protestantskih skupnosti, ki niso bili v interesu nosilcev politične oblasti, so dejansko propadli oz. bili grobo izrinjeni iz družbenega dogajanja. Česar Karel V. je odklonil tudi temeljni dokument luteranstva – augsburško veroizpoved, toda Martin

Luter se je opiral na deželne kneze in ti so dejansko prevzeli cerkveno organizacijo v svoje roke. Nastale so luteranske deželnoknežje cerkve. Verski razkol med katoliki in protestanti naj bi rešil šele splošni verski koncil (potekal je v Tridentu s presledki med 1545 in 1562), ki pa se ga protestanti niso udeležili. Leta 1546 je izbruhnil spopad, vojska protestantskih knezov in mest (vojska šmalkaldske zveze) je bila na Saškem poražena in cesar je 1548 vsilil prehodni sporazum (augšburški interim). Leta 1552 je prišlo do nove vojne in nasprotnega rezultata. Pomiritev med katoličani in protestanti je bila dosežena na državnem zboru v Augšburgu 1555. Mir je določal, da imajo deželni knezi na svojem ozemlju pravico izvajati reformacijo, podložniki so morali sprejeti vero svojih zemljiških gospodov, če pa tega niso želeli, so se lahko izselili. Protestantizem augšburške veroizpovedi je bil z augšburškim verskim mirom po 25 letih državnoopravno priznan, verski razkol pa legaliziran.

Vprašanje "trajne" verske pomiritve in strpnosti je bilo vprašanje dejanske vojaško-politične moči konfesionalnih nasprotnikov. Protestantizem je v 2. polovici 16. st. zajemal kar dve tretjini cesarstva, katolicizem pa je izgubljal duhovni primat. Vendar je tridentinski koncil postavil izhodišča, na katerih se je navznoter začela počasna, toda vztrajna katoliška prenova, navzven pa s pomočjo laične oblasti tudi katoliška protireformacija.

V tem okviru versko-politične stvarnosti se je na slovenskem ozemlju razvijala sprva protestantska reformacijska misel, v 2. polovici 16. st. pa še deželno stanovski protestantizem augšburške veroizpovedi. Nove

PREKRŠČEVALCI,

tudi *anabaptisti*, radikalno, ljudsko krilo reformacije v 16. st. Krščevali so le odrasle osebe, ki so lahko razumele pomen vere in se spreobrile. To je bilo v nasprotju z ustaljenim krščevanjem otrok v Katoliški in Evangeličanski cerkvi. Prekrščevalci so se zavzemali za strogo moralno življenje, za *Sveto pismo* kot vrhovno avtoriteto življenja in nauka, dosledno ločitev Cerkve in oblasti ter za demokratično urejanje cerkvenih in življenjskih opravil, nekateri tudi za skupno lastnino; večina je zavračala vsako uporabo orožja in nasilja.

Na Slovenskem so se prekrščevalci v 1. polovici 16. st. močno razširili; ponekod so bili številnejši od evangeličanov. Iz Švice so se prek Tirolske, Nemčije in Moravske razširili na Koroško; v Beljaku so imeli občino že 1530. Na tem območju je deloval Anton Erdforter iz Celovca, osrednja osebnost med prekrščevalci na Slovenskem in njihov ideolog. Na Štajerskem so se pojavili zgodaj v Brucku ob Muri, Gradcu in Slovenj Gradcu. Znana prekrščevalca iz teh krajev sta bila Hans Haas (Janž Zajec), ki je deloval v Slovenj Gradcu in bil 1527 v Gradcu obešen, ker naj bi bil ščuval kmete k uporu, in žena Ivana Kacijanarja. Deželni glavar Ivan Ungnad je 1559 pisal, da so mu ob prevzemu službe v Celju in na Štajerskem (1530) izročili "vse stolpe in ječe polne sekt, prekrščevalcev in zakramentarjev". Na Kranjskem so izpričani prekrščevalci

PROTESTANTSKO ŠOLSTVO,

pedagoško delo protestantov v 2. polovici 16. st. Z ustanovitvijo osnovne šole in gimnazije so protestanti izpeljali na Slovenskem v 2. polovici 16. st. prvo šolsko reformo. S prvimi slovenskimi tiskami (abecedniki, katekizmi, pesmarice) so ustvarili temeljni pogoj za slovensko osnovno šolo, za pouk branja, pisanja, verouka in petja v materinščini, namenjen "vsem mladim inu preprostim Slovencom", da bi sprejeli novo veroizpoved in se kulturno razvili. Ker so protestanti potrebovali izobražene uradnike, učitelje in predikante, so ustanavljali tudi nemške in latinske poklicne šole, med njimi v Celovcu (1553) in Ljubljani (1563) tudi t. i. deželno, stanovsko šolo s stopnjo gimnazije, tj. šolo, ki je usposabljala dijake za neposredni prehod na univerzo.

Kljub tehtnim oviram (nasprotovanje deželnega kneza in katoliške duhovščine, turški vpadi, kmečki upori) so protestanti ustanovili osnovne in poklicne šole v mnogih krajih na Slovenskem, v mestih in na deželi. Nameščanje, odpuščanje ter plačevanje učiteljev je večkrat prevzela mestna ali trška oblast ob pomoči deželne blagajne. Če so učitelja namestili in plačevali stanovi, je mesto poskrbelo vsaj za šolske prostore in mu dajalo še kak dodatek k plači. Ponekod je dobival tudi šolnino in prispevek od župnika. Upoštevati pa je treba, da so ostajali katoliški zlasti tisti sloji prebivalstva (kmetje in nižje plasti v mestih), katerim je bila osnovna šola v prvi vrsti namenjena. Zato ni mogla biti zelo razširjena. Nestvarno bi tudi bilo pričakovati od reformacije, ki se je je polastilo plemstvo, da bi z vnemo skrbela za šolanje kmetov, saj so se ti proti plemstvu do takrat že dvakrat uprli. Protestantško šolstvo, zlasti osnovno, zato ni neposredno zasluga reformacije na Slovenskem, pač pa navezanosti vodilnih slovenskih protestantov, predvsem Primoža Trubarja, na ljudstvo.

S protireformacijo je protestantska šolska organizacija razpadla (razen na skrajnem vzhodnem robu slovenskega ozemlja): osnovnošolski učbeniki so zgoreli, učitelji so bili izgnani, gimnazijski pouk pa se je nadaljeval pri jezuitih.

najprej v Škofji Loki. Na Hruševem blizu Ljubljane so 1547–49 poskušali vrniti prekrščevalce v prejšnjo vero; ker jih niso mogli prepričati, so jih obsodili na dosmrtno ječo, verjetno na galeje v Trstu. Tja so pošiljali ujete prekrščevalce tudi iz drugih delov cesarstva, mdr. z Moravskega; 1540 so jih od tam 81 odpeljali na galeje, od koder so pobegnili, a so jih 12 ujeli v Ljubljani. Leta 1560 je bila na gradu Zaprice (Kamnik) prekrščevalska občina, ki sta jo vodila Jurij Krelj in Kristof Stabe. Po Stabetovi smrti je imela v skupini vodilno vlogo njegova žena.

Prekrščevalci so bili razširjeni po vseh slovenskih pokrajinah, najmanj na Goriškem in Tržaškem. V spisih jih omenja tudi Primož Trubar. Med protireformacijo so izginili, večinoma že v 2. polovici 16. st. Njihovi biblijski usmeritvi, teologiji in ekleziološki obliki so zdaj v Sloveniji blizu nekatere protestantske cerkve (baptistična, binkoštna, bratska).

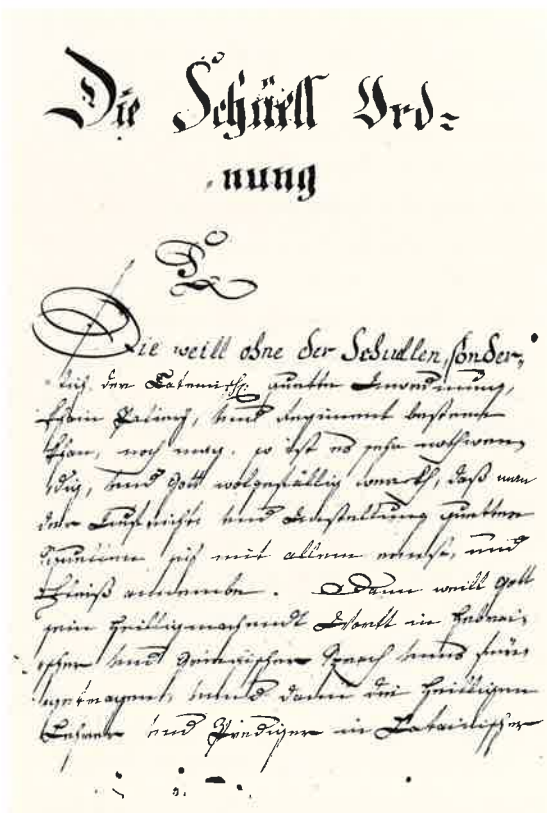
1529: v Ljubljani je deloval protestantski krožek
 1555: sklenjen je bil verski mir v Augsburgu
 1595: na Kranjskem je delovalo vsaj 20 protestantskih
 pridigarjev

PREDIKANT,

zdaj *pastor*, nosilec duhovniške službe v Protestantški cerkvi.

V osemdesetih in devetdesetih letih 16. st. je na Kranjskem delovalo nekaj nad 20 protestantskih pridigarjev. Leta 1580 jih je tu podpisalo *Formulo concordiae* 20, dokazljivo pa so takrat delovali še štirje pridigarji, 1595 jih je delovalo 20. Večino predikantov je vzdrževala dežela, druge pa farani po ustaljenem načinu za katoliške župnike. Predikanti so med Slovenci delovali predvsem pod zaščito deželnih stanov, ker je deželni knez ostal katoličan. Deželni stanovi so jih tudi vzdrževali, zlasti če njihove službe niso bile posebej dotirane. Tam, kjer je postala protestantska že obstoječa župnija, so živeli od že običajnih kmečkih dajatev. Najbolje je izpričan primer za župnijo Škocjan pri Turjaku, kjer je s podporo Turjaških že v šestdesetih letih pa do konca 16. st. deloval protestantski župnik. – Najprej so bili med predikanti številni nekdanji katoliški duhovniki (Primož Trubar, Krištof Fašank, Janž Tulščak, Jurij Juričič), že kmalu pa so začeli nastopati predikantsko službo protestantsko izšolani predikanti (Jurij Dalmatin, Sebastijan Krelj, Abel Fašank, Felicijan Trubar). Predikanti so delovali med Slovenci v notranjeavstrijskih deželah do popolne zmage protireformacije na prelomu 16. in 17. st., ko so bili dokončno izgnani, delovali pa so še naprej med Slovenci v Prekmurju. Nekateri predikanti so bili pomembni pisci in prevajalci *Svetega pisma*.

▼ Univerza v Tübingenu.
 Ustanovljena je bila 1477,
 na sliki je najstarejša med
 stavbami.

◀ *Die Schüell Ordnung*.
 Šolski red iz 1795 je prepis
 protestantskega šolskega
 reda za Kranjsko iz 1582.
 (Arhiv Republike Slovenije
 v Ljubljani)

verske ideje so se v začetku pojavljale predvsem pri kritično razpoloženih in humanistično izobraženih duhovnikih. Italijanski prevodi protestantskih knjig so k nam prihajali prek Trsta iz Benetk, izvirni nemški reformacijski spisi pa iz nemirnih nemških dežel. Nemške univerze so bile za širitev protestantske reformacije precej zaslužne. V 16. st. je samo v Tübingenu študiralo okrog 300 mladih Kranjcev, Štajercev, Korošcev in Goričanov. Nekateri izmed njih so kasneje postali protestantski duhovniki – predikanti. Ponavljajoči se ukazi nadvojvode Ferdinanda proti verskim novotarijam niso imeli uspeha nikjer v avstrijskih dednih deželah. Na Kranjskem je Ljubljana 1529 dobila močan protestantski krožek, ki ga je vodil ambiciozni pisar deželnih stanov Matija Klombner. V naslednjem desetletju se je protestantska reformacija širila po vseh slovenskih pokrajinah, posebej med meščanstvom in duhovščino, plemstvo pa je tedaj stalo še ob strani.

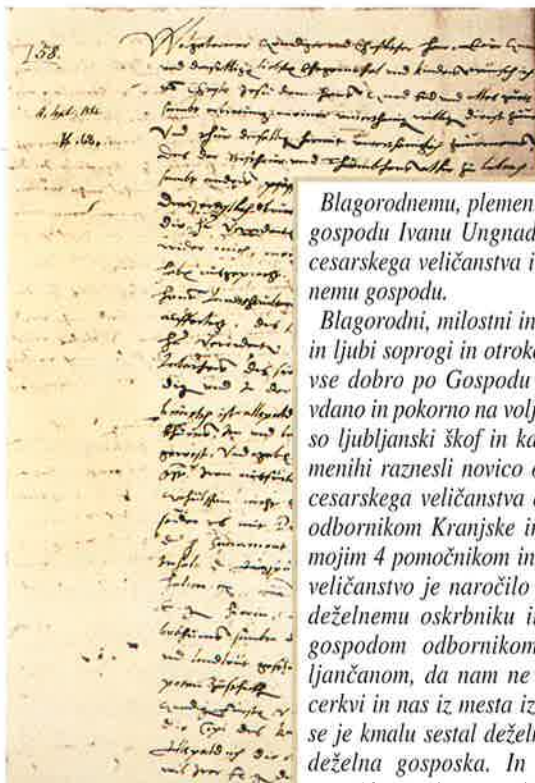
V tokove naraščajočega verskega razhajanja je v tridesetih letih 16. st. vstopil Primož Trubar (1508–86), ki je postal osrednja osebnost slovenskega protestantizma. Razmeroma dobro humanistično in teološko izobrazbo, ki se je že takrat odmikala od uradnega katolicizma, si je pridobil med študijem na Reki, v Salzburgu, na Dunaju in v Trstu. Leta 1530 je bil posvečen v duhovnika, bil vikar v Laškem, pridigar in kasneje kanonik v Ljubljani. Povsod je nastopal proti ljudskemu praznoverju, prikazovanju svetnikov, zidanju novih cerkva, verskim sektam in s kritiko ni prizanašal še vedno njegovi

Katoliški cerkvi. Medtem je v začetku štiridesetih let 16. st. vodstvo protestantske reformacije v slovenskih deželah prevzelo plemstvo. Katolištvu se je 1548 odpovedal koprski škof Peter Pavel Vergerij mlajši, že 1543 pa tudi štajerski deželni glavar in vrhovni poveljnik hrvaško-slavonske Vojne krajine Ivan Ungnad (1493–1564). Oba sta bila povezana s Trubarjevim kasnejšim delovanjem za izdajanje protestantskih knjig v slovenskem in drugih južnoslovanskih jezikih na Württemberškem.

Proti vse močnejšemu protestantskemu gibanju na Kranjskem je začel dolgoročno delovati ljubljanski škof Urban Textor (1543–58) in dosegel, da je Primož Trubar izgubil vse službe in beneficije. Trubar se je odpovedal katoliški veri 1548, potem ko je moral zaradi preganjanja zbežati s Kranjskega. Poslej je skoraj vso drugo polovico življenja (razen obdobja 1561–65) preživel v tujini in služboval kot protestantski pastor in pridigar v Nürnbergu, Rothenburgu, Kemptnu, Urachu, Tübingenu, Lauffnu in Derendingenu. Vendar je svoje temeljno poslanstvo videl v uveljavitvi protestantizma doma – med Slovenci. To je poslej lahko uresničeval le s pisanjem in tiskanjem knjig. S prvima knjigama, katekizmom (*Catechismus*) in abecednikom (*Abecedarium*), ki nista bili samo prvi slovenski tiskani knjigi, ampak prvi knjigi v slovenskem jeziku nasploh, je Trubar 1550 utemeljil slovenski knjižni jezik. Narečno razčlenjenost slovenščine je presegel tako, da se je oprl na govore osrednjega slovenskega območja. Izdaja

▲ Primož Trubar. Lesorez Jakoba Lederleina je iz 1572. (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani)

◀ Odlomek iz pisma Primoža Trubarja baronu Ivanu Ungnadu 4. 9. 1562 (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani)

Blagorodnemu, plemenitemu in krščanskemu gospodu, gospodu Ivanu Ungnadu, baronu ženeškemu, rimsko cesarskega veličanstva itd. svetovalcu, svojemu milostnemu gospodu.

Blagorodni, milostni in krščanski gospod. Vaši milosti in ljubi soprogi in otrokom želim najprej milost, mir in vse dobro po Gospodu Jezusu Kristusu, pa tudi sem vdano in pokorno na voljo. S tem pokorno sporočam, da so ljubljanski škof in kanoniki z drugimi duhovniki in menihi raznesli novico o treh resnih navodilih rimsko cesarskega veličanstva deželni gosposki in gospodom odbornikom Kranjske in mestu Ljubljana proti meni, mojim 4 pomočnikom in Klombnerju. Rimsko cesarsko veličanstvo je naročilo gospodu deželnemu glavarju, deželnemu oskrbniku in vicedomu, da nas zaprejo, gospodom odbornikom, da nas ne ščitijo. Ljubljancanom, da nam ne dovolijo pridigati v špitalski cerkvi in nas iz mesta izženejo. Zaradi teh treh ukazov se je kmalu sestal deželni svet. Udeležila se ga je tudi deželna gosposka. In so skupaj sestavili obširno poročilo rimsko cesarskemu veličanstvu, da niti jaz niti moji pomočniki nismo krivoverci niti uporniki, temveč da pridigamo in delimo zakramente v skladu s svetim

pismom in v duhu augsburške veroizpovedi, ki ji tudi oni pripadajo. Eno kopijo cesarskega povelja sem priložil vaši milosti, druge bom šele dobil, če Bog da, skupaj z drugimi spisi deželne gosposke in gospodov in deželanov. Poslal jih bom z naslednjim slom. In vaša milost naj bi o tem poročala našemu milostnemu württemberškemu knezu in njegovi knežji milosti poslala kopije cesarskega povelja. Čim bom dobil navedene kopije, jih bom vse poslal njegovi knežji milosti. Vsakdo me svari, naj ne hodim iz mesta Ljubljana, toda nočem tako storiti. Pred 6 dnevi sem bil na poziv mladega gospoda Starnberga v Ribnici na tridesetnici po gospe Uršuli Lamberg z Brega. Ko me ribniški arhidiakon ni pustil v cerkev, še manj pa na prižnico, so odjezdili gospodje in gospe z menoj na Breg. Tu sem na gradu samo pridigal, kajti tridesetnice z mašo nisem imel. To je zelo vznemirjalo farje, ki jih je mnogo tja prišlo. Grozili so mi, da me ustrelijo; a to me, hvala Bogu, malo moti. Že zdavnaj sem se žrtvoval ljubemu odrešeniku Jezusu Kristusu.

Prevod pisma Primoža Trubarja baronu Ivanu Ungnadu 4. 9. 1562. odlomek (v: Jože Rajhman, Pisma Primoža Trubarja, SAZU, Ljubljana 1986)

1548: Primož Trubar se je odpovedal katoliški veri
 1550: Trubar je izdal prvi slovenski knjigi
 1584: natisnjen je bil Dalmatinov prevod Biblije

PROTESTANTSKA KNJIŽEVNOST,

slovstvo slovenskih protestantov v 2. polovici 16. st. Z njim se začenja razvoj novejšje slovenske književnosti v pravem pomenu besede. Reformacija, ki je v Nemčiji dosegla vrh v dvajsetih letih 16. st., se je na slovenskem ozemlju pojavila razmeroma pozno. Tedaj so bile knjige redke in razmeroma drage, vendar so slovenski izobraženci poleg nemškega znali vsaj še latinski in italijanski jezik. Poleg geopolitičnega položaja je ta značilnost omogočila Slovencem vstop v evropsko kulturo. Dela protestantske književnosti niso strogo vezana na predlogo prevodov; uporabljajo jo svobodno, pogosto tudi s težnjo po doseganju literarnih učinkov (Jože Pogačnik).

Prizadevanje za nabožne knjige je imelo dvojni namen: ustvariti pripomoček pri božji službi in pouku v evangeličanski veri ter hkrati dvigniti izobrazbeno raven Slovencev; ob tem je opazna skrb za čist, lep in vsem Slovencem razumljiv jezik. Tako je nastajal slovenski knjižni jezik, ki se je začel s prvo slovensko knjigo 1550. Slovenska pisna tradicija verjetno ni močnejše vplivala na jezik reformatorjev, toliko bolj pa je vplival živi govor, po novejših izsledkih ljubljanski z dolenskim in gorenjskim narečnimi primesmi. Primož Trubar se je vseskozi zavedal težav, ki so nastajale pri oblikovanju knjižnega jezika. Ni bil popolnoma dosleden, vendar se ni nikoli oddaljil od knjižne norme in upravičeno velja za utemeljitelja slovenskega knjižnega jezika. V nadaljnjem razvoju je Sebastijan Krelj vnesel vanj vipavske narečne sestavine, Jurij Dalmatin in Adam Bohorič pa nekatere leksikalne in sintaktične posebnosti vzhodnodolenjskega govora. Čeprav so si prizadevali za knjižno enotnost, so protestanti skrbeli, da so pisali v vsem Slovencem razumljivem jeziku. Dalmatinova Biblija je nedvomno mejnik v razvoju slovenskega knjižnega jezika. Adam Bohorič, ki je v svoji slovnici *Arcticae horulae succisivae* 1584 ugotovil pravilnost in doslednost v knjižnem jeziku (Jernej Kopitar), je tudi verjetni sestavljaev registra nekaterih besed (po Jakobu Riglerju), ki naj bi besedilo Dalmatinove Biblije približal bralcem na obrobju in malo dlje (Istra). Hieronim Megiser je v slovarjih (1592, 1603) že zbral besedišče tedanjega slovenskega jezika, uveljavljenega v knjižni rabi.

◀ Hišna postilla. Priročnik za pripravo vernikov na nedeljsko ali praznično bogoslužje je Primož Trubar priredil po Lutrovi izdaji in končal tri dni pred smrtjo. Izšla je 1595.

◀ Biblia, tu je vse svetu pismu stariga inu noviga testamenta. Jurij Dalmatin je prevod celotne Biblije izdal v Wittenbergu 1584; pri Stari zavezi se je naslonil na nemški prevod Martina Lutra, pri Novi zavezi je sprejel prevod Primoža Trubarja.

prvih knjig je pomenila začetek neprekinjenega razvoja učene kulture Slovencev v narodnem jeziku. Od okoli 50 knjig, ki so jih ustvarili slovenski protestantski pisci v 16. st., jih je Trubar napisal polovico, pripravil pa dve tretjini. Za svojo osrednjo nalogo je imel prevajanje biblijske Nove zaveze (po delih je izhajala 1555–77, v celoti natisnjena 1582) in Lutrove *Hišne postile* (1595).

Stanovi na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so sredi petdesetih let prestopili iz prikrite protestantske države v odkrit protestantizem. Karel V. je kot cesar odstopil in cesarsko krono prepustil bratu Ferdinandu I. (1556–64), deželnemu knezu avstrijskih dednih dežel. Stanovi so pomirljivost novega cesarja do protestantizma izkoristili in si začeli prisvajati versko svobodo. Začelo se je organiziranje "nemških" protestantskih cerkev na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, na Goriškem pa je protestantsko gibanje ostalo šibko in komaj razpoznavno. Primož Trubar se je na povabilo kranjskih stanov zmagoslavno vrnil v Ljubljano (1561–65). Postal je superintendent protestantske cerkve in se odločil izdelati cerkveni red, ki naj bi uresničil njegovo več let staro idejo o "cerkvi slovenskega jezika". Izdal je samosvojo priredbo treh veroizpovedi (augšburške, württemberške in saške) kot veroizpoved "slovenske cerkve" (*Artikuli*, 1562), nato pa še njen statut – precej svobodno prirejen württemberški cerkveni red (*Cerkovna ordninga*, 1564). Kodifikacija cerkvene organizacije, s katero je slovenščina postala jezik vseh cerkvenih obredov, verskih opravil in verskega nauka, je samostojno "slovensko cerkev" kot organizacijo

sicer vzpostavljala samo na Kranjskem, vendar je segala tudi širše na slovensko etnično ozemlje. Z izdajo cerkvenega reda je Trubar posegel v izključno pravico deželnega kneza, ki je smel edini izdajati uredbi o verskih zadevah. Na zahtevo nadvojvode Karla so *Cerkovno ordningo* zaplenili, Trubar pa se je moral iz domovine dokončno izseliti (1565); z darilom svoje osebne knjižnice "častiti deželi in cerkvi na Kranjskem" je 1569 še utemeljil prvo javno knjižnico na Slovenskem.

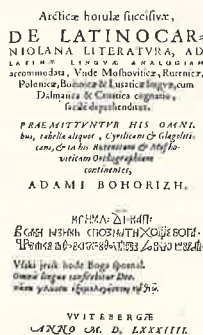
Cerkveni red je postavljajal tudi temelje osnovnemu šolstvu v slovenskem jeziku. Izobrazbo so dajale "domače" in "javne" nemške šole po mestih, prehod na univerzo pa so omogočale predvsem protestantske "latinske" stanovske šole, nekakšne gimnazije, ki so delovale v glavnih deželnih mestih. Široka mreža osnovnih šol, ki naj bi opismenjevale ljudi v slovenščini v vsaki župniji, v praksi sicer ni bila vzpostavljena, vendar se je prav v času razcveta protestantizma začela

PROTESTANTIZEM,

ena od treh glavnih usmeritev v krščanstvu (poleg katolicizma in pravoslavja), izoblikovana v skladu z načeli verske reformacije 16. st.

Že med reformacijo se je razlikovalo luteranstvo od švicarske reformacije (kalvinizem, cvingljanstvo); po svoji poti so šla gibanja t. i. ljudske reformacije (prekrščevalci); poseben primer je bila in ostala Anglikanska cerkev, ki je ohranila največ skupnega s Katoliško cerkvijo, čeprav je radikalno prekinila zvezo s papeštvom. Zdaj obstajajo: evangeličanske (luteranske) in reformirane (kalvinistične, prezbiterijanske) cerkve; baptistične, metodistične; binkoščne in adventistične cerkve, menoniti, kvekerji itd. K protestantom v širšem pomenu prištevajo tudi valdežane v Italiji in husitsko cerkev na Češkem. Protestantska načela sama spodbujajo nastajanje novih smeri in cerkev, a tudi njihovo medsebojno sodelovanje, saj naj bi po prevladujočem pojmovanju vse krščanske cerkve navsezadnje človeško nepopolno utelešale in uresničevale isto nevidno Kristusovo Cerkev. Med seboj se povezujejo v Svetovno luteransko zvezo, Zvezo reformiranih cerkev itd., vse pa sodelujejo skupaj s pravoslavnimi cerkvami v Ekumenškem svetu cerkev, nastalem na njihovo pobudo.

Protestantska reformacija je vpeta v nastajanje novoveškega duha in moderne družbe: s poudarjanjem osebne vere in svobode vesti je izražala in spodbujala moderni individualizem (v smislu večje osebne svobode in osebnih pravic nasproti institucijam, a tudi večje osebne odgovornosti); večja demokratizacija ali vsaj dehierarhizacija v verskih skupnostih je vplivala na demokratizacijo v družbah; protestantizem je vernike spodbujal k večji in odgovornejši delovni usmerjenosti (protestantska poklicna oz. delovna etika); pospeševal je desakralizacijo, sekularizacijo, avtonomijo različnih področij družbenega življenja; posebno vlogo je imelo obvezno prevajanje in branje *Svetega pisma* v ljudskem univerzalizma v intelektualnem življenju pospeševalo oblikovanje moderne nacionalne zavesti.

▲ *Arcticae horulae* (Zimske urice). Latinsko napisana slovnica Adama Bohoriča iz 1584 je bila v času izida pomembna tudi zaradi predgovora, ki je opozarjal vodilne sloje na njihove obveznosti do slovenskega jezika.

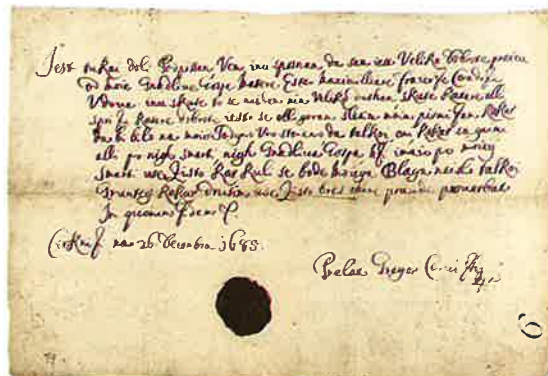
► Oporoka Gregorja Cerviša. Oporoka župnika iz Cerknice iz 26. 12. 1685 je prva doslej znana oporoka v slovenskem jeziku. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

REFORMACIJA,

versko prenovitveno gibanje v 16. st., ki je privedlo do oblikovanja protestantizma in do razdelitve zahodnega krščanstva.

Konfliktni položaj na političnem področju se je v 16. st. povezal z verskimi nasprotji. Pri tem sta se katoličanstvo oz. luteranstvo povezovala z deželnim knezom ali s stanovi. V znamenju prihajajočih absolutističnih teženj je v mnogih deželah Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti prevladala tista religija, ki jo je deželni knez uveljavil po načelu *cuius regio illius religio*. V habsburških deželah, kjer so se deželni knezi postavili na katoliški stran, uveljavljanje tega načela ni bilo tako preprosto. Štajerci (in z njimi Korošci in Kranjci) so hoteli z deželnimi privilegiji dokazati, da augsburški verski mir prepušča izbiro deželanoma, ki naj odločajo o veri tudi za svoje podložnike. Bolj kot ti razlogi so bile za oblikovanje dveh taborov v prvem obdobju reformacijskih bojev odločilne finančne zadrege vladarja, ki je moral vedno znova sklicevati deželne zборе, večkrat celo skupne ali odborne zборе za več dežel, kar je tem dajalo priložnost za usklajen nastop. Pri tem so se ugledni plemiči pridružili verski opoziciji.

Za protireformacijo so imeli Habsburžani pravna sredstva, ki so nekoliko počasneje vodila do cilja. Stanovi jim niso smeli kratiti pravice do odprave reformacijskega gibanja na gospostvih komornega premoženja in na ozemljih deželnih knezov. Isti pravni naslov je bilo nato mogoče uveljavljati proti deželnoknežjim mestom. Ko je bil odpor premagan na območjih s komornim in cerkvenim premoženjem, torej na obsežnih področjih oblasti v deželi, je bilo lažje ukrepati proti postopoma izoliranemu plemstvu. Stanovi, ki so se zlasti v gravaminah (pritožba) zavzemali za svoje pravice, niso uveljavljali nobene izvirne lastne oblasti, temveč so jo izpeljevali iz vladarja. Še manj so dopuščali kakršne koli dvome o svoji zvestobi habsburški dinastiji, prav tako so se skrbno izogibali vsaki izjavi, ki bi jo bilo moči razumeti kot zanikanje ali omejevanje vladarjeve oblasti (Sergij Vilfan).

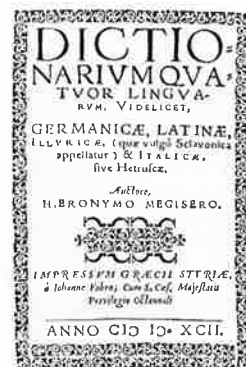

1569: iz Trubarjeve knjižne zapuščine je nastala prva javna knjižnica na Slovenskem
 1575–80: v Ljubljani je delovala Mandelčeva tiskarna
 1592: izšel je Megiserjev nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar

Dalmatinova Biblija, ki so jo tiskali v Wittenbergu (Mandelca je katoliški deželni knez izgnal!) je bila izdana z denarno pomočjo Kranjske, Koroške in Štajerske. Najuglednejši luteranski poznavalci Svetega pisma iz teh treh dežel so slovenski prevod pred natisom tudi natančno pregledali. Biblija je potemtakem bila vseslovenski založniški podvig. Naklada je znašala 1500 izvodov, kar je bilo za tisti čas izjemno veliko (na Slovenskem je npr. ohranjenih komaj okoli 1000 inkunabul, tj. knjižnih tiskov pred letom 1500!) Dalmatin je bil zvest nadaljevalec Trubarjevih prizadevanj; v nemškem posvetilu k Bibliji je zato med drugim zapisal: "Bog pa nam je v tej deželi iz posebne dobrote in milosti pokazal s častitimi in v Bogu učenim gospodom Primožem Trubarjem, rojenim Slovencem in izvoljenim orodjem, da se da tudi ta jezik [=slovenščina/ z latinskimi črkami primerno in prav tako dobro pisati kakor drugi; tudi so on in drugi prevedli v naš navadni jezik in spisali nekaj biblijskih

in drugih koristnih spisov ne brez posebnega sadu in prida za cerkev, nauk, tolažbo in poboljšanje mnogih slovenskih kristjanov. Tako je v tem tako kratkem času s tako maloštevilnimi slovenskimi knjigami, seveda ob delovanju pridigarjev, Bog dal toliko milosti, da so mnogi ljudje visokega in nizkega stanu, mladi in stari, moški in ženske, prišli k spoznanju čiste božje besede in da jo kakor Nemci in že prej Judi, Grki in Latinci razumljivo beró, govoré in pojó ter bodo tako zveličani." Izdaja celotnega Svetega pisma je bila praktičen preizkus zmožnosti slovenskega knjižnega jezika, ki ga je ustanovil Trubar: rezultat je bil naravnost sijajen, saj se je prav skozi Dalmatinovo Biblijo, ki jo je škof Tomaž Hren zaradi praktičnih potreb katoliške duhovščine ohranil (1602. in 1621. leta je o tem pisal v Rim), moglo izročilo književnosti našega 16. stoletja prenašati v poznejša obdobja.

Igor Grdina, *Starejša slovenska nabožna književnost*, Študentska organizacija Univerze, Ljubljana 1996², odlomek

▲ *Dictionarium quatuor linguarum Hieronima Megiserja*. Slovar je prvič izšel 1592, nato še 1608 in 1744.

BIBLIJA,

tudi *Sveto pismo*, zbirka spisov, knjig verske, filozofske, pesniške in zgodovinske narave, ki jih Judje in kristjani štejejo za temelj svojih verskih nauk in imajo zato za svete.

PREVODI. Konec 4. st. je Hieronim prevedel biblijo v latinščino na podlagi zgodnjih latinskih prevodov, septuaginte in hebrejskih izvornikov. Njegov prevod, t. i. *Vulgata*, je postal uradno besedilo biblije v Rimsko-katoliški cerkvi. V jezik makedonskih Slovanov sta biblijo prevajala v 2. polovici 9. st. Ciril in Metod na podlagi septuaginte in grških izvornikov nove zaveze; ti prevodi so bili temelj za razvoj starocerkvenoslovenskega cirilskega in glagoljaškega pismenstva.

Prevajanje v narodne jezike se je razmahnilo v dobi protestantizma, ko je Martin Luter zahteval, naj jo bere vsak kristjan v materinem jeziku. Po Lutru morajo biti prevodi narejeni po izvorniku in ne po vulgati, tudi ne smejo imeti opomb in razlag, zakaj bralec naj bi bil z božjo besedo v neposrednem stiku in ne pod vplivom človeške razlage. Na podlagi teh načel so prevajali tudi slovenski protestanti. Primož Trubar je 1555 izdal prevod evangelija sv. Mateja, nato postopoma še druge dele novega testamenta (1557, 1560, 1567, zadnji del 1577) in 1582 novo, pregledano izdajo celega novega testamenta. Prevajal je po nemških prevodih Martina Lutra in se opiral še na pojasnila Erazma Rotterdamskega. Iz stare zaveze je Trubar izdal 1566 Davidov psalter. Jurij Dalmatin se je načrtno lotil prevajanja biblije. Izdal je 1575 *Jezusa Siraha*, potem prvi del biblije (1578 *Mozesove bukve* in 1580 *Salomonove pripuvisiti*) in 1584 celotno biblijo (*Biblia, tu je vse svetu pismu stariga inu noviga testamenta*). Pri prevajanju stare zaveze mu je bil za podlago predvsem Lutrov prevod, čeprav je znal grški in hebrejski jezik, za novo zavezo pa je sprejel Trubarjev prevod in ga nekoliko uskladi z Lutrovim.

pisna uporaba slovenščine širiti tudi na necerkvena področja javnega življenja. Nastala so prva uradna pravna besedila v slovenščini.

Eno bistvenih načel vsake protestantske ("narodne") cerkvene skupnosti je bilo, da vernike Bog nagovarja v njihovem jeziku. Prevod vsega *Svetega pisma* je bil zato najvišji cilj protestantskega delovanja. Temu so že od začetka sledili tudi slovenski protestanti, načrt pa je uresničil Jurij Dalmatin (1547–89). Po prvotnem stanovskem dogovoru bi moral *Biblijo* natisniti Janž Mandelc, ki je imel v Ljubljani od 1575 prvo tiskarno. Ker se je moral zaradi pritiska deželnega kneza umakniti iz Notranje Avstrije, so 1584 Dalmatinovo *Biblijo* v 1500 izvodih natisnili v Wittenbergu. Izid celotnega *Svetega pisma* je pomenil višek slovenskega protestantskega delovanja, hkrati pa je ta veliki prevajalski dosežek komaj nekaj več kot tridesetletne književne tradicije pomenil dokončno uveljavitev knjižnega standarda, ki se je vsaj v temelju ohranil naslednjih dvesto let.

Od protestantskih tiskov sta v naslednjem obdobju katoliške obnove poleg *Biblije* izpričali svojo uporabno vrednost še dve necerkveni slovstveni deli: slovenski pravopis oziroma slovnica (*Arcticae horulae succisivae*, 1584) Adama Bohoriča (okoli 1520–po 1598) in nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar (*Dictionarium quatuor linguarum*, 1592) Hieronima Megiserja (1554 ali 1555–1619). Slovenski protestanti so v svojih delih, ki so bila na tujem (Tübingen, Urach, Regensburg, Wittenberg) in pri Janžu Mandelcu v Ljubljani (1575–80) natisnana z denarno pomočjo domačega, predvsem nemško govorečega plemstva, zmogli ustvariti jezikovna pravila, bistveno terminološko pahljačo in tisto sposobnost izražanja, ki utemeljuje in oživlja knjižni jezik. Njihovi verski in cerkveni cilji so bili daleč preseženi. S knjižnim jezikom je bila dana osnova, ki je kasneje vodila k povezovanju razbite narodne skupnosti in k političnemu oblikovanju Slovencev.

Hrvaško-slovenski kmečki upor in pojav ljudske religioznosti

Protestantski pisci, ki so s svojimi deli pripravljali tla za razširitev in utrditev nove vere, v svojih prizadevanjih v glavnem niso bili uspešni. Preprosto kmečko prebivalstvo je protestantizem le deloma sprejelo v okolici manjših mest (npr. Radovljice, Kamnika, Krškega) in fužinarskih krajev, v večjem obsegu pa samo na posestvih, kjer so bili gospodje katoliki, in še to predvsem kot izraz nasprotovanja fevdalnemu gospodu. Na Koroškem se je luteranstvo zasedlo zlasti med podložniki na posestvu bamberskega škofa v Ziljski dolini in v prikriti obliki preživelo vse obdobje protireformacije. Na Štajerskem so protestanti postali podložniki na gospostvih nemškega viteškega reda okrog Ormoža, Velike Nedelje in Središča ob Dravi, na Kranjskem pa na cerkvenih posestvih briksenskega škofa okrog Bleda, freisinskega škofa okrog Škofje Loke in nemškega viteškega reda okrog Metlike v Beli krajini. Samo v Prekmurju, ki je sodilo k ogrskemu kraljestvu, je slovensko prebivalstvo sledilo verski opredelitvi svojih zemljiških gospodov. Poleg luteranstva se je tu uveljavila in tudi ohranila še strožja kalvinska smer protestantizma.

- ▼ Mitnice na Slovenskem, nastale od 10. do 16. st.
- 1217; 13. st. prva omemba
- 1365; -14. st. nastanek pred navedenim datumom
- 1251?; 11. st.? domnevni čas nastanka
- 1320?; -15. st.? domnevni nastanek pred navedenim datumom
- ? čas nastanka neugotovljen

L. 1574. je umrl baron Lukež Sekelj, ki je bil premožen in ugleden velikaš, pa tudi prepričan katoličan. Njegova sina Jakob in Mihael sta se pa na Ogrskem navzela novega duha ter postala strastna privrženca kalvinstva in protestantizma. Krapino, Ormož in Središče je podedoval mlajši sin Mihael iz drugega zakona, Jakob je pa že za življenja očetovega dobil Borl, Zavrč, Wildhaus nad Mariborom ter gosposčino pri Sv. Vidu nižje Ptuja, kjer je imel tudi patronsko pravico nad župnijo. Ondi je pregnal katoliške duhovnike ter od l. 1565. nastavljal same kalvince za vikarje, ki so z ljudstvom tako kruto ravnali, da se je bilo bati vstaje.

Mihael je pa v Ormožu in v Središču širil in podpiral novo vero v zvezi z Jurijem Zrinjskim, ki je bil gospodar v Medjimurju. Jurij Zrinjski je bil sin slavnega sigetskega junaka Nikolaja Zrinjskega, ki je imel v drugem zakonu za ženo protestantko Evo Rosenberg iz Češkega ter je bil tudi sam naklonjen novi veri in je mnogo občeval z baronom Ungnadom, zalagateljem slovenskih protestantskih knjig. Vendar Nikolaj se ni ločil od katoliške cerkve, pač pa se je Jurij Zrinjski l. 1570. očitno priznal za protestanta ter je začel kruto preganjati katoličane. Istega leta je ustanovil v Nedeljišču tiskarno, kjer so se tiskale luteranske knjige v hrvaškem jeziku ter se širile ne le po Medjimurju, ampak tudi okoli Središča, Ormoža in Ljutomera. Zlasti ob sejnih in cerkvenih shodih se je nudila prilika raznim agitatorjem, da so širili med ljudi luteranske knjige; ker pa je takrat le malo ljudi znalo brati, so agitatorji sami glasno čitali, drugi so pa poslušali.

Fran Kovačič, Trg Središče, Maribor 1910, odlomek

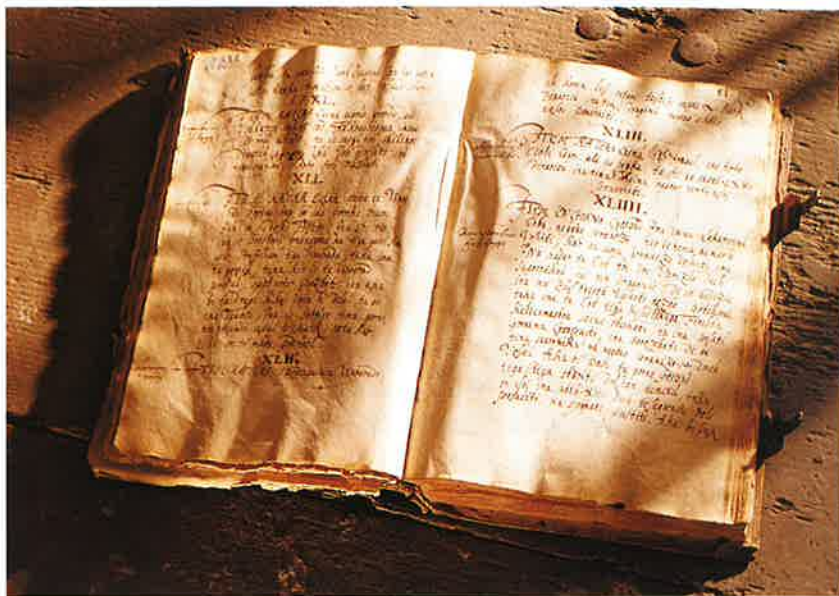
10. st.: izpričano je delovanje prvih mitnic v obalnih mestih in na Ptuj

16. st.: na poti med Trstom in Ptujem so 16-krat pobirali mitnino za živino

KUPNO PRAVO,

skupnost pravil, ki so urejala dedne zajme na podložnih kmetijah, pri katerih je prejemnik imel užitvalno lastnino; tudi samo razmerje. Podložnik je prejel od zemljiškega gospoda zemljišče (kupnopravno, kavfrtno zemljišče) s pravico, da ga proda oz. da zanj velja normalno dedno nasledstvo. Če je prejemnik prodal zemljišče drugemu, sta zemljiško gospostvo oz. njegov organ imela pravico do deleža od kupnine, ki je praviloma znašal 15 % (zato tudi 10. in 20. denariču podvržena zemljišča). Gre za vrsto deljene lastnine, pri kateri je prejemnik imel užitvalno lastnino (*dominium utile*). Razmerje je v srednjem veku nastajalo z ustno podelitvijo skupinam kmetov ali po običajnem pravu, pozneje z individualnimi pogodbami (kupno pismo). Skupinsko kupno pravo je npr. po urbarju iz 1291 veljalo za koroške koloniste na škofjeloškem ozemlju. Pri pogodbenem nastanku (vkupljenje) je moral prejemnik plačati večjo vsoto, kupščino, ki je pomenila ocenjeno vrednost nepremičnine ali del te vrednosti, nadaljnje obroke pa so morali plačevati naslednji prejemniki zemljišča (kupec, dedič). V vsakem primeru je moral prejemnik ob spremembi lastništva plačati primščino (*laudemium*), ki je bila precej višja kot pri mitnih zemljiščih. Ker je kupno pravo ustvarjalo pravno razmeroma trajen zajem, velja praviloma za najbolj ugodno obliko kmečkega zajma, včasih celo kot znamenje imetnikovega prvotnega boljšega socialnega položaja. Značilna prednost za posameznega užitvalca je bila možnost, da zemljišče proda in z denarjem razpolaga. Zato so se menjavali lastniki takih zemljišč včasih celo bolj pogosto kot užitvalci drugih. Normalna dedna pravica pri kupnopravnih zemljiščih v primeri z dedovanjem enega dediča pri mitnih zemljiščih ni pomenila pridobitve, temveč kvečjemu dodatno obremenjevanje prevzemnika. Zato in zaradi visokih kupščin kmetje v splošnem niso radi sklepali pogodb o kupnem pravu. Kupno zemljišče je zapadlo v prid gospostva, če je kmet umrl brez dedičev, če zemlje ni obdeloval, zaradi nepokorščine ali z zaplembo v kazenskem postopku.

V 16. st., zlasti okoli 1547 in 1572, je v sklepanje teh pogodb, k prevedbi mitnih (zakupnih) zemljišč v kupna, silil podložnik na kameralnih gospostvih deželni knez, da bi si s kupščinami pridobil izredne dohodke. Njegovi komisarji so pri tem na kmete precej pritiskali. Če kmet ni imel kupnega pisma – tega pa niso imeli mnogi prostolastni kmetje in tudi ne imetniki skupinskega kupnega prava – je moral svojo zemljo ponovno kupiti, včasih pod poslabšanimi pogoji.

▲ Gorske bukve, zakon o vinskih gorah za Štajersko iz 1543. Prvi obsežnejši posvetni spis v slovenskem jeziku in najstarejši ohranjeni slovenski rokopisni prevod je pripravil Andrej Recelj 1583. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

◀ Mitninska knjiga iz 1536, stran z evidenco mitnin. Pisal jo je Tomaž Levec iz mitnice v Bači pri Modreju. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

Medtem ko morebitna opredelitev kmeta za protestantizem ni vplivala na njegov socialni položaj, so prav njega prizadela verska in finančna pogajanja med deželnimi stanovni in deželni knezom. Sredstva za Vojno krajino so v 2. polovici 16. st. neprestano naraščala, račun pa je bil izstavljen v plačilo podložnikom. Kmetom so dohodek manjšale vse številnejše mitnice in zvišane mitninske pristojbine, naraščale pa so tudi carine na meji med slovenskim in hrvaškim ozemljem. Posledice so se kazale v skromnejšem obsegu kmečke trgovine in v povečanem podložniškem uporništvu, izrazitejšem v različnih okoljih (na Goriškem, Dolenjskem, v Pazinski grofiji, na kranjsko-štajerski meji). Nezadovoljstvo je krepila še zahteva, naj nosilci kmetij svoj dosmrtni užitek (zakupno pravo) z nakupom spremenijo v dedno pravico do kmetije (kupno pravo). Zaradi vztrajnega nasprotovanja kmetov namera deželnega kneza v glavnem sicer ni uspela, je pa potisnila v podložništvo skorajda ves maloštevilen sloj kosezov, ki niso mogli z listinami dokazati svojih starih pravic do posesti.

Položaj podložnikov na Hrvaškem so slabšale še razmere, izvirajoče neposredno iz fevdalnih odnosov na zemljiških gospostvih. Napetosti so se stopnjevale na posestvih vplivnega ogrskega plemiča Franja Tahija, poveljnika obrambnega področja proti Turkom med Dravo in Blatnim jezerom. Na njegovih posestvih, obsežnem Štatenbergu na Spodnjem Štajerskem ter zagorskih gospostvih Susedgrad in Dolnja Stubica, so se kmetje znašli v še hujši stiski zaradi posestnih sporov med samimi fevdalci in iz tega izvirajočega izgubljanja pravne varnosti. Tahijeva krutost in samovolja sta preseglji kmečko potrpljenje. Kmetje so ustanovili kmečko zvezo, da bi pripravili širši kmečki upor, ki bi zajel hrvaško in slovensko ozemlje vse do morja. Konec januarja 1573, potem ko je hrvaški sabor kmete razglasil za izdajalce, so se ti uprli. Upor je zajel Zagorje, na Hrvaškem segel še južno od Save, na slovenskem ozemlju pa se je razplamtel na Spodnjem Štajerskem med rekama Savo in Sotlo ter na Kranjskem v ozkem pasu južno od reke Save. Na osrednjem ozemlju, ki je obsegalo okrog 5000 km² in prvič povezalo okrog 12 000 upornikov ne glede na državne oziroma deželne meje, so vojaški oddelki kmetov – tem pa so se pridružili tudi nekateri tržani in meščani manjših mest – v spopadih s plemiško vojsko in uskoškimi četami kmalu doživeli več porazov. Do dokončnega obračuna z glavniino kmečke vojske je prišlo pri Stubiških Toplicah, kjer je v nenavadno dolgi bitki na bojnem polju obležalo do 3000 upornikov. Po štirinajstih dneh je bil upor zadušen. Sredi februarja je v Zagrebu sledil še epilog. Javno sta bila kruto usmrčena voditelja upora Ambrož (Matija) Gubec in Ivan Pasanec.

▽ Bitka pri Krškem.
Bakrorez Andreja Trosta
iz knjige Janeza Vajkarda
Valvasorja *Slava vojvodine*

Kranjske prikazuje kmečko
vojsko pri Krškem, ki jo je
5. 2. 1573 uničil Josip
Thurn s 500 Uskoki.

HRVAŠKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR,

eden izmed največjih in po programski zrelosti gotovo najpomembnejši kmečki upor na Slovenskem 1572–73. Medtem ko sta potek upora in okrutno maščevanje nad uporniki nesporna, se je o njegovih vzrokih in organizacijskih strukturah v zadnjem času začel znanstveni spor, zvezan z malo utemeljenim zgodovinskim relativizmom (gospodarstvo zemljiškega gospostva v 16. st.) glede Tahijevega ravnanja s podložniki in njegovega pomena za začetek upora (Nada Klaić). Za lokalni upor je bilo gotovo bistveno večanje bremen na Tahijevih gospostvih (naturalne dajatve, tlaka, kot ugotavlja Josip Adamček), ob tem pa tudi podložniška brezpravnost (Jože Koropeč). Prav gospodarski položaj je v poznem 16. st. na Hrvaškem in v slovenskih deželah ustvarjal "skrajno labilen sistem plemiškega gospostva, ki je potreboval le relativno omejene vzroke za nastanek širokega spopada"; te vzroke išče znanost v "izvajanju osebnega gospostva po Franju Tahiju na njegovih gospostvih" (Winfried Schulze). Za prehod v širok upor je bil poleg podobnih sprememb graščinskega bremena na drugih gospostvih in večanja deželnih davkov v slovenskih deželah po 1543 pomemben zlasti porast davčne obremenitve kmečke trgovine prav v času lokalnega upiranja (sredi 1571 povečanje tridesetnine na ogrsko-nemški oz. hrvaško-slovenski meji za različne vrste živali od 150 do 200 %; spomladi 1572 nov visok nabitek na živali in žito na štajerskih deželnih mejah), kar se je izrazilo v uporniških napadih na mitnice na Štajerskem in tudi v uporniških načrtih. Vojaški načrt je zajemal vse ozemlje Banske Hrvaške in večino slovenskega ("do morja"); poleg zmage "nad gospodo" in ustanovitve "cesarskega namestništva" v Zagrebu, pod katerim bi kmetje sami (namesto gospodov) "pobirali dajatve, činž in davke", so hoteli tudi "odpreti ceste" in kmečko trgovino "osvoboditi" raznih "nabitkov, tridesetnine, dacov" in posebej "novih nabitkov" na štajerski meji (iz 1572).

ŽUPNIK Pravijo, da se puntamo zdaj, ko je vsa dežela v hudi stiski, na mejah straši Turek, ponekod grozi lakota, mi pa, namesto da bi pomagali, zahtevamo nekaj, česar nam ni mogoče dati...

GUBEC In zato smo veleizdajalci?!

ŽUPNIK Da.

GUBEC Veleizdajalci, ker že leta čakamo na staro pravdo, ker hočemo živeti pošteno, kakor so živeli naši očetje in dedi, ker ne maramo več vleči grajskega pluga in brane, ker je glad prišel v deželo prav zato, ker smo hodili vedno na tlako, svoja polja pa prepuščali vetru. Veleizdajalci, ker krvavimo pred Turkom, gradimo utrdbe iz lastnih teles, ker gospoda noče več pomagati pri zidanju, pošiljamo deputacije, se ponižno klanjamo in prosimo za stare pravice – mi, kmečka raja, kmečki psi, vprežna živina, edini in poslednji soldati, ki čuvajo to zemljo pred Turki, – mi smo veleizdajalci?

ŽUPNIK Zdaj smo izven zakona. Kdor ne pade takoj na kolena pred svojim gospodarjem, bo visel.

GUBEC Ni dovolj, da so nas iztrpinčili in izmozgali,

1571-72: na slovensko-hrvaški meji so se nekatere dajatve povečale tudi za 200 %
 1573: izbruhnil je hrvaško-slovenski kmečki upor

SKAKAČI,

tudi *novi štiftarji*, versko gibanje v 16. in 17. st. V velikem reformacijskem verskem gibanju 16. st., ki je dotlej enotno zahodnoevropsko katoliško Cerkev razcepilo na rimskokatoliško in protestantske, so se pojavljala tudi razna verska prenovitvena gibanja, ki pa se niso mogla uveljaviti, ker jih nobena Cerkev in nobeden od vladarjev ni priznal. Med najbolj znanimi v Evropi so bili prekrščevalci. Protestanti so takim gibanjem zelo nasprotovali, katoliška Cerkev pa je bila bolj neodločna. Iz opisov Primoža Trubarja izvemo, da so se značilnosti skakaškega gibanja kazale že pri štiftarjih. Najznačilnejši znaki skakaškega gibanja so bili: mučenje samega sebe, krčevito zvijanje telesa in oči, metanje na zemljo in skakanje, pripovedovanje o zamaknjencih in prikazovanjih, zahteve po postavljanju kapel. Čeprav sta proti skakačem nastopali cerkevna in svetna oblast, so našli privržence tudi pri nekaterih duhovnikih. Gibanje je ostajalo v okvirih rimskokatoliške Cerkve. Tako kot štiftarji so tudi skakači gradili cerkve in kapele, v njih so opravljali bogoslužje, katerega bistveni del je bilo mučenje samega sebe.

Prva podrobnejša poročila o skakačih imamo po 1584, in sicer o skakačih na Planinski gori, v Šmavru, Cerknici, na Vrhniku, v Osilnici, Ortneku, na ozemlju loškega gospodstva, v Preddvoru in Polhovem Gradcu, okrog Jesenic in v Beli Peči. Proti njim je odločno nastopil nadvojvoda Karel II., ki je ukazal, da jim morajo kapele požgati, vse zbrano premoženje pa odvzeti. Proti koncu st. se je gibanje umirilo.

Na novo je skakaško gibanje zaživelo in se začelo širiti v začetku 17. st. (Moravče); takrat se je najbolj razširilo v severovzhodni Sloveniji. Skakaške postojanke so bile v Radehovi, na Sv. Duhu na Ostrem Vrhu, v Sobotah (Soboth), na Plaču, Spodnji Polskavi, v Ruperčah, pri Benediktu v Slovenskih goricah in Gornji Radgoni. Proti njim je nastopal sekovski škof Martin Brenner s svojimi verskimi komisijami.

Zdaj so pljunili še na našo čast! Ali mislijo, da kmet nima časti, da mu je čast deveta brigada?! Ali nam hočejo vzeti poslednje, kar nam je ostalo?

GREGORIČ Tako dolgo smo čakali, da se je gospoda zbrala in zedinila zoper nas, mi pa še vedno ne vemo in nočemo vedeti, kaj moramo storiti, ker smo...

GUBEC Molči zdaj, tudi ti, Ilija. Zdaj ni več poti nazaj. Zdaj je konec. Pokazali jim homo, kdo je veleizdajalec. Vprašam te, župnik, kdo orje, kdo seje, kdo okopava vinograde, kdo brani zemljo pred Turki, pred nevernimi in pred krščanskimi Turki, ki se jim pravi gospoda?

ŽUPNIK Gubec, nikar...

GUBEC Zdaj nas ne zaustavi nihče več.

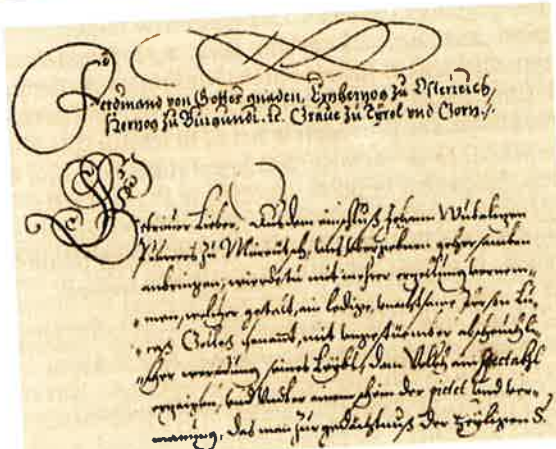
GREGORIČ Matija, zdaj vidim...

GUBEC In jaz, veleizdajalec, banski vojak, kmet, ki se bije s Turki, ki je bil turški jetnik, kakor Gregorič, kakor Matkalič in še kdo - pravim, da nam pod Turkom ni bilo slabše kot pod krščeno gospodo.

Bratko Kreft, *Velika puntarija*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1967, odlomek

▲ Oton Iveković, *Usmritev Matije Gubca*. Voditelja hrvaško-slovenskega kmečkega upora so po bitki pri Stubiških Toplicah 9. 2. 1573 ujeli in po mučenju razčetrverili na trgu pred cerkvijo sv. Marka v Zagrebu.

◀ Ukaz Ferdinanda II. Z njim je 1. 9. 1602 deželnemu vicedomu naročil, naj skakače zapre, njihove cerkve pa poruši. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

Kmečki upor, ki je izbruhnil na vrhuncu verskega razkola, sta seveda tako katoliška kot protestantska cerkevna in laična oblast obsodila, saj je bil upor proti kateri koli gosposki dejansko upor proti božjemu redu. Podložniku obstoječi verski in cerkveni okvir tako ni več ponujal zadostne duhovne tolažbe ter zagotovila o božji tostranski in onstranski naklonjenosti. Deloma iz odpora do obstoječe družbene ureditve, predvsem pa iz hotenja najti zanesljivejšo pot do zveličanja, se je razvilo t. i. novo štiftarstvo. Šlo je za ljudsko religioznost, ki se je izražala v obrednih oblikah z nekaterimi prvini poganskih kultov, z neposrednostjo in s poudarjenim izražanjem čustev. Novo štiftarstvo (vernike so imenovali skakači, zamaknjenci, bičarji, mučenci, metači in novi štiftarji) se je razvilo iz poprejšnjega štiftarstva, verskega gibanja z začetki v poznem srednjem veku. Oblast je ta pojav (sicer močno pretirano) povezovala z možnostjo izbruha kmečkih uporov, zato je ukrepala hitro in uspešno. Nove štiftarje je razglasila za heretike, versko sekto pa že do pomladi 1585 zatrla. Verska sekta se je v začetku 17. st. spet razcvetela na slovenskem Štajerskem, predvsem v Slovenskih goricah. Novo versko gibanje na tem ozemlju s svojim najbolj znanim središčem v Radehovi pri Lenartu v Slovenskih goricah je zamrlo šele 1622. Prav očitke, da gre pri skakaških obredih za čarodejstvo in sleparijo, je moč povezati z odredbo proti potepuhom iz 1580 in s čarovniškimi procesi.

Deželnoknežja protireformacija in katoliška obnova

Politična in finančna šibkost je deželnega kneza sprva silila k popuščanju protestantskim stanovom. Leta 1572 je popustil štajerskemu plemstvu (graška verska pomiritev), 1578 pa še koroškemu in kranjskemu plemstvu (bruška verska pomiritev). Deželni knez je plemstvu dovolil svobodo vesti in bogoslužja, imenovanje predikantov ter ustanavljanje šol in cerkva; meščanom pa je priznal zgolj svobodo vesti. Z bruško versko pomiritvijo je protestantizem dosegel svoj vrh. Vendar je bila zmaga deželnega plemstva prej navidezna kot resnična. Večja verska svoboda skoraj izključno protestantskih stanov je bila odvisna od večjih vsot denarja, odobrenih katoliškemu deželnemu knezu za obrambo pred Turki. Prav s povezavo in utrditvijo obrambne organizacije konec sedemdesetih let pa je nadvojvoda Karel II. že dobil prve možnosti za nastop proti razbohotenemu protestantskemu prepričanju. Vendar v oslabei Katoliški cerkvi in njeni moralno precej strti in slabo izobraženi duhovščini sprva ni mogel imeti podpore za svoje rekatolizacijske načrte. Protireformacijo je moral deželni knez zasnovati premišljeno in kot politično akcijo, ki je utirala pot k absolutizmu. Za dokončno zatrtje protestantizma v slovenskih deželah je bilo potrebno petdeset let, prav toliko, kot jih je ta potreboval do svojega zenita. Ob katoliški protireformaciji pod vodstvom deželnega kneza pa je hkrati potekala sicer vztrajna, toda počasnejša katoliška reformacija – obnova Cerkve. Ta je imela podlago za svojo notranjo prenovitev in ponovno javno uveljavitev v sklepih tridentinskega koncila.

▲ Zasedanje tridentinskega koncila (1545–63) v cerkvi Santa

Maria Maggiore. Koncil je z vmesnimi prekinitvami potekal 18 let. Sklepi so bili

osnova za notranjo obnovo Katoliške cerkve.

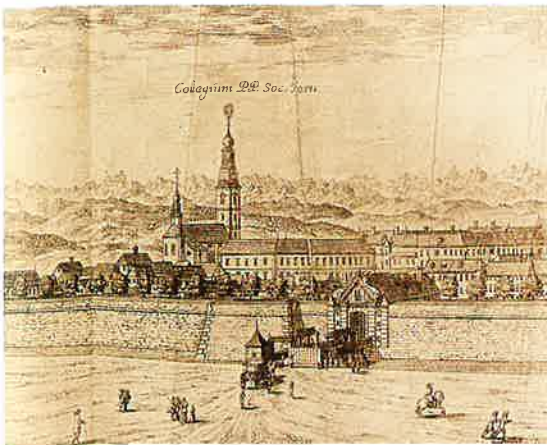
BRUŠKA VERSKA POMIRITEV,

sporazum o verskih zadevah med protestantskimi deželnimi stanovi notranjeavstrijskih dežel in katoliškim knezom 1578. V sedemdesetih letih 16. st. je reformacija tod dosegla vrhunec in deželni stanoviti so od kneza zahtevali svobodo vesti in bogoslužja. Nadvojvoda Karel II. je zavoljo finančnih težav ob prevzemu organizacije Vojne krajine med Dravo in Jadranskim morjem klonil in dal zastopnikom deželnih stanov svojih dežel ustno izjavo v Brucku ob Muri, t. i. bruško pomiritev. Z njo je plemstvu v svojih deželah po vzoru 1572 dane graške pacifikacije, ki je veljala za štajersko plemstvo, dopustil svobodo vesti in bogoslužja; meščanom v glavnih mestih treh dežel, v Gradcu, Celovcu in Ljubljani, ter v Judenburgu pa je dovolil svobodo vesti, predikante in protestantske šole. V drugih mestih in trgih si je pridržal pravico odločati o verskih zadevah. Kmalu je zožil versko pomiritev samo na "člane deželnih stanov in njihove" in vse bolj se je krepila protireformacija.

PROTIREFORMACIJA,

predvsem politično delovanje državnih oblasti proti protestantski reformaciji 16. st. in njenemu širjenju. Protireformacija je dosegla vrh z nastopom vladavine nadvojvode Ferdinanda II. ob prehodu iz 16. v 17. st. S trdnim namero, da v svojih deželah dokončno obnovi katoliško vero, mu je na njegovo prošnjo lavantinski škof Jurij Stobej (kasneje deželni namestnik) 1598 v obširni spomenici pripravil program rekatolizacije: kljub vojni s Turki in drugim pomislekom je treba versko prenovno začeti takoj; proti drugovercem naj se ne uporablja orožje (nuncij Portia je zagovarjal tudi uporabo inkvizicije); v celoti je treba uveljaviti augsburško načelo o oblasti in veri iz 1555, kdor se noče ukloniti izvajanju tega načela, naj se izseli; iz mest in trgov je treba najprej izgnati predikante, nato naj reforma postopno zajame posamezne stanove. Stobejev program je postal temelj Ferdinandove protireformacijske dejavnosti. Jeseni 1598 je Ferdinand ukazal, da mora v vseh deželnoknežjih mestih in trgih prenehati protestantsko bogoslužje, predikanti pa morajo zapustiti mesta; 1599 je tudi plemstvu in meščanstvu ukazal, naj se vrnejo v katoliško vero ali pa zapustijo njegove dežele. Zato je ustanovil t. i. reformacijske komisije: bile so preiskovalni in izvršilni organ za odpravljanje protestantizma in za izseljevanje protestantov iz dežele. Komisije so sestavljali zastopniki posvetne oblasti in Cerkve. V spremstvu oboroženih oddelkov so komisije v nekaj letih obhobile vse tri dežele, izganjale predikante, na njihova mesta nastavljele katoliške duhovnike, z grožnjo z izselitvijo so izsiljevale prisego zvestobe deželnemu vladarju in Katoliški cerkvi, odstavljale protestantske mestne svetnike in sodnike; katoličanom so vračale odvzete cerkve, tiste, ki so jih zgradili protestanti, pa rušile, prav tako pokopališča. Zbirale so protestantske knjige in jih sežigale (sv. pismo, predvsem Dalmatinovo Biblijo, so izvzele). Komisijo je vodil na slovenskem Štajerskem in Koroškem sekovski škof Martin Brenner, na Kranjskem pa ljubljanski škof Tomaž Hren. Reformacijske komisije so zajezile delovanje protestantov in uničile njihovo zunanjo organizacijo.

- 1579: avstrijski deželni knezi so se dogovorili o rekatolizaciji svojih dežel
 1598: nadvojvoda Ferdinand je prepovedal protestantizem v svojih mestih in trgih

◀ *Jezujski kolegij v Celovcu. Detajl bakroreza Andreja Trosta je iz knjige Janeza Vajkarda Valvasorja Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa iz 1688.*

JEZUITSKO ŠOLSTVO,

šolski sistem, nastal v času protireformacije. Vpeljali so ga jezuiti na podlagi svojega študijskega reda *Ratio atque Institutio studiorum Societatis Jesu* iz 1599, ki je ostal v veljavi skoraj nespremenjen do razpustitve reda 1773. Jezuiti so se pri svojem šolskem delu omejevali na srednje in višje šolstvo, elementarno šolstvo pa prepuščali drugim. Tudi v habsburških dednih deželah (na Dunaj so prišli sredi 16. st.) so si pridobili skoraj monopolen položaj pri gimnazijskem in višješolskem študiju. Na slovenskih tleh so začeli ustanavljati gimnazijske razrede že v zadnjih letih 16. in v začetku 17. st., pri večjih kolegijih pa poleg teh še t. i. višje študije – filozofske in teološke (ne tudi pravne in medicinske), ki so jih lahko naslonili na gimnazije. Nazivi za take jezuitske šole niso bili ustaljeni; viri govorijo o akademski gimnaziji (*gymnasium illustre*), akademiji, pozneje tudi o liceju. Že v 1. polovici 17. st. so jezuiti v Celovcu, Gorici in Ljubljani začeli predavati v svojih kolegijih v štiriletnem teološkem študiju kazuistiko (moralna teologija) ter nekoliko pozneje tudi kanonsko pravo; tri letnike filozofskega študija (logika, fizika in metafizika z matematiko) so od srede 17. st. postopoma uvajali v Celovcu in Gorici, v Ljubljani pa od začetka 18. st. Vsebinska jezuitskega filozofskega študija na slovenskih tleh je ustrezala vsebini tega študija na tedanjih filozofskih jezuitskih in protestantskih fakultetah. To pa ni veljalo za predavanja iz moralne teologije in kanonskega prava. Jezuiti omenjenih kurzov niso uvrščali med višje študije, čeprav so duhovniki to znanje v praksi najbolj potrebovali. Osnovna predmeta na tedanjih teoloških fakultetah sta bila sholastična teologija in razlaga biblije ob hebrejščini. Tako je bil jezuitski teološki študij pri nas nekak skrajšan kurz za potrebe prakse. Čeprav so bili programi višjih študijev podobni pravim univerzitetnim študijem, jezuiti zanje niso podeljevali akademskih naslovov; za to je bil potreben poseben privilegij, ki pa ga jezuiti na Slovenskem niso dobili.

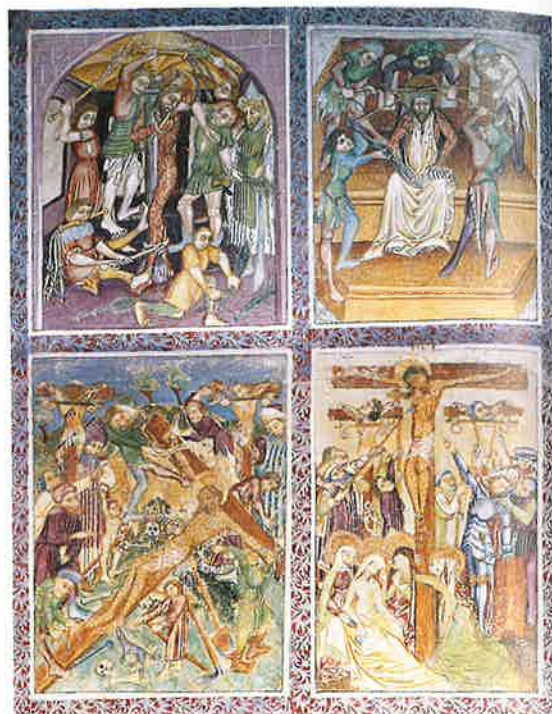
▶ *Nomina in arena literaria victorum. Seznam zelo uspešnih dijakov 5. in 6. razreda iz 1762 ljubljanskega jezuitskega kolegija, ustanovljenega 1597*

Nadvojvoda Karel II., bil je strog katolik, za svoje protireformacijske namere ni imel zglada in dejavne pomoči na cesarskem dvoru. Zaveznika je našel le v svojem bratu, tirolskem nadvojvodi Ferdinandu, in v svojem svaku, bavarskem nadvojvodi Viljemu Wittelsbachu. Leta 1579 so se trije deželni knezi srečali v Münchnu in zasnovali program politične rekatolizacije dežel. Sklenili so, da bodo na osnovi pravic, ki jih je ponujal že skoraj petindvajset let star augsburški verski mir, v svojih deželah postopoma ponovno uveljavili izključno katoliško vero in s tem dobili v svoje roke tudi vso politično oblast. Karel II. je načrt začel izvajati takoj. Z ukinitvijo tiskarne v Ljubljani je naredil konec protestantskemu tisku na Kranjskem, do konca osemdesetih let je uspela rekatolizacija kmečkega prebivalstva na cerkvenem škofjeloškem in blejskem gospostvu. V manjših mestih in trgih deželni knez ni več potrjeval mestnih svetnikov, če prej niso prisegli, da so katoliki, odstavljal je protestantske mestne sodnike, prenehale so nastavitve protestantskih predikantov na katoliških župnijah. Karlu II., ki je z dvora in iz osrednjih vladnih uradov odstranil vse protestante in jih nadomestil s katoliki, so bili najtrdnjša opora jezuiti. V Gradcu so ustanovili kolegij – šolo; 1573 jo je obiskovalo okrog 360 dijakov, kar polovica jih je bila s slovenskega ozemlja. Z univerzo, ki so jo prevzeli jezuiti, pa je po 1586 v Gradcu nastalo visokošolsko središče. Iz njega so v naslednjih letih prišli številni izobraženci in so pripomogli k doslednejši uveljavitvi deželnoknežjih načrtov in reformaciji Katoliške cerkve.

Potem ko so iz Goriške izgnali protestante, je bil za ljubljanskega škofa imenovan goriški mestni župnik Janez Tavčar (1580–97). Kot nadvojvodov deželni namestnik je na Kranjskem izvajal politično rekatolizacijo, sicer pa se je posvetil predvsem notranji obnovi Cerkve. Na njegovo pobudo so na slovensko ozemlje prišli kapucini in jezuiti. Prvi so 1591 dobili svojo samostansko postojanko v Gorici, v 17. st. pa so postali najštevilnejša redovna skupnost na Slovenskem. Samostane so imeli skorajda v vsakem večjem kraju in s pridigarjskim in spovedniškim delom sodili med najpomembnejše nosilce katoliške preнове. Drugi, jezuiti, so po prihodu v Ljubljano 1597 tu ustanovili jezuitski kolegij in potem enako storili še v Celovcu, Gorici, Trstu in Judenburgu. Svoje delo pa so zastavili predvsem na vzgojni in (versko)izobraževalni ravni. Tako so postali začetniki višjega šolstva na Slovenskem. Usmeritvi škofa Tavčarja je sledil tudi njegov naslednik Tomaž Hren (1597–1630).

Po smrti nadvojvode Karla II. (1590) se je začel turški pritisk na Hrvaško. Protireformacijska akcija je za nekaj let zastala. Šele po nekaj

▲ Pasijon v podružnični cerkvi v Slovenj Gradcu. Na detajlu freske Andreja iz Ottinga iz 1450–60 so

prizori: Bičanje, Kronanje s trnjem, Jezusa pribijajo na križ in Križanje.

▲ Grb škofa Janeza Tavčarja. Upodobitev Jerneja Ramschisla je iz rokopisne grbovne knjige *Opus insignium armorumque Janeza Vajkarda Valvasorja* iz 1688.

PASIJON,

predvsem dramsko, pa tudi glasbeno in likovno podajanje trpljenja in smrti Jezusa in krščanskih mučencev. V srednjem veku so pri bogoslužju velikega tedna brali evangelijska poročila o Jezusovem trpljenju: na cvetno nedeljo po Mateju, v torek po Marku, v sredo po Luku in v petek po Janezu. Besedilo je že samo spodbujalo branje ali petje z razdeljenimi vlogami.

Na Slovenskem so pasijonske procesije s prvinami igranja in alegorijami iz *Svetega pisma* prirejali v več krajih, v Ljubljani od 1617. Pod vodstvom kapucinov jih je na veliki petek prirejala bratovščina meščanov po ljubljanskih ulicah s postanki pred cerkvami. V procesiji so ob svetlobi plamenic in sveč stopali bičarji, križenosci in puščavniki; med postanki so prikazovali Kristusovo trpljenje ter zgodbe iz stare in nove zaveze. V 17. in 18. st. so podobne procesije prirejali v Novem mestu, Kranju, Trzinu, pasijonske igre pa v Železni Kapli na Koroškem, Loki pri Zidanem Mostu in Marija Gradcu. V slovenski Istri in Brdih so Kristusovo trpljenje uprizorjali med bogoslužjem po cerkvah. Najbolj znan je *Škofjeloški pasijon*, prvo slovensko dramsko besedilo (1721), katerega avtor je bil kapucin Romuald Štandreški in ki je bil verjetno prvič uprizorjen 1715.

Sredi 18. st. je oblast pasijonske procesije prepovedala, ker so jih spremljale nespodobnosti in grobstvi med igralci in gledalci. Koroški bukovnik Andrej Šuster Drabosnjak je 1818 iz nemščine prevedel pasijonsko igro *Komedija od celiga grenkiga trpljenja ino smerti Jezusa Kristusa našiga lubiga Gospuda*. Pri Kostanjah nad Vrbskim jezerom so jo uprizorjali 1826–1935. Tridelno igro z uvodom od Judeževega izdajstva do Jezusove obsodbe so Kostanjčani igrali po vsej Koroški; pridružili sta se jim igralski družini iz Malošč (zdaj Bekštajn) in Tmare vasi. Kostanjčani so pasijon vnovič zaigrali 1982, v narečni obdelavi Herte Maurer-Lausegger pa 1990.

KAPUCINI,

najmlajša veja reda manjših bratov Frančiška Asiškega. Nastala je 1525 zaradi različnega gledanja na zahtevo uboštva znotraj reda; kot samostojen red ga je 1528 potrdil papež Klemen VII. Živel so kot puščavniki, v uboštvu, nosili brado in habit s kapuco. Njihovo najpomembnejše delo je bilo od 1536 predvsem pridiganje in spovedovanje; bili so tudi ljudski misijonarji. Največji razcvet je red dosegel v 18. st. Na Slovenskem so bili kapucini v 17. st. najštevilčnejša redovna skupnost: Gorica (1591), Ljubljana (1606), Celje (1609), Maribor (1612), Radgona (1614), Ptuj (1615), Trst (1617), Beljak (1629), Vipavski križ (1637), Krško (1640), Kranj (1640), Celovec (1646), Novo mesto (1658), Škofja Loka (1707). Kapucinski samostani so bili združeni prvotno v češko-avstrijsko-štajerski provinci, 1608 v štajersko-ilirski provinci, po 1. svetovni vojni so bili 1921 združeni v ilirski (slovensko-hrvaški) ter od 1967 v slovenski kapucinski provinci s sedežem v Ljubljani. Samostani kapucinov so v Ljubljani, Škofji Loki, Krškem, Celju, Mariboru, na Ptuj, v Vipavskem križu in Kromberku. Med pridigarji in duhovnimi pisatelji so znani zlasti Janez Svetokriški, Rogerij Ljubljanski, Hipolit Novomeški, Frančišek iz Gorice in drugi. Od 1617 so v Ljubljani prirejali pasijonske procesije.

1591: kapucini so se na Slovenskem naselili najprej v Gorici

1597: ustanovitev jezuitskega kolegija v Ljubljani je pomenila začetek višjega šolstva na Slovenskem

FUŽINARSTVO,

do 19. st. gospodarska dejavnost pridobivanja in predelovanja kovin, predvsem železa, v polizdelke in končne izdelke.

Postavitev fužin je bila dovoljena s podelitvijo vladarskega oz. deželnoknežjega privilegija. V njem je bila opisana vrsta fužine, za katero se je podeljevala pravica, k temu pa po navadi še pravica za izdelovanje končnih izdelkov (žebljarna, žičarna). Isti podjetnik je lahko dobil koncesije za več vrst fužin pod eno streho.

Na Slovenskem so bile znane predvsem fužine za izkovanje. Fužinarji, ki so kopali gozdno železo, so imeli hkrati tudi koncesije za laške fužine, niso pa smeli surovega železa in polproizvodov prodajati; uporabljali so ju lahko izključno za nadaljnjo obdelavo in predelavo. Te pravne razmere za področje fužinarstva so bile zapisane v 18. st. v železarskih redih. Prve fužine so na Slovenskem obratovale v 14. in na začetku 15. st., in sicer v Bohinju, kjer so že pred tem pridobivali in talili železovo rudo (Stara Fužina), pod Golico in Stolom na Gorenjskem (Planina pod Golico), v Kanalski dolini (Lužnice, Žabnice) in ob reki Beli na Koroškem (Reberca, Železna Kapla). V 16. st. so bile domače potrebe po železu in jeklu vedno večje, zato se je povečala proizvodnja tudi na tradicionalnih in na novo odkritih območjih gozdnega železa. Nekatere na novo ustanovljene fužine, ki so jih lahko dovolili le vladar oz. njegova oblastva, so bile nato do začetka 18. st. – ko se je v avstrijskih alpskih deželah končala okoli 1580 nastala kriza železarstva – in še vse 18. st. jedro slovenskega fužinarstva. Na Gorenjskem, ki je bilo poslej osrednje slovensko fužinsko območje, so bili takšni obrati Plavž (1538), Bohinjska Bistrica (1540), Spodnja Kropa (1550), Pozabljeno (1562), Železniki (1571), Radovna (1579), Bela Peč, Mojstrana, Kamna Gorica, Zgornja Kropa, Sava s starejšo Staro Fužino in Javornikom. Na slovenskem Koroškem so bile poleg starejših fužin na Rebercah in v Železni Kapli nove: Črna na Koroškem, Področca, Mlinare, Bistrica v Rožu, Podljubelj I, Lipica in Spodnje Borovlje; na Dolenjskem Zagradec in ob hrvaški meji Čabar.

▽ *Kozarec z rebri in ovito nitjo. Najden je bil na Zaplani, izdelan pa v 15. st. v eni od gozdnih steklarn. (Narodni muzej v Ljubljani)*

◀ *Kapucinska knjižnica v samostanu v Krškem, ustanovljenem 1640*

▽ *Rudarski in fužinarski red nadvojvode Karla II. iz 1575 zajema razvoj fužinskih skupnosti za vojvodino Kranjsko in pokneženo grofijo Goriško. Izdan je bil v Ljubljani 1577.*

BUCELENI [bučeléní],

podjetniška rodbina, ki je prišla v slovenske dežele v času zgodnjega kapitalizma. Prvi je 1526 omenjen Bernard iz bergamskega rudarskega območja; 1538 je dobil koncesijo za postavitev visoke peči in fužin po italijanskem sistemu na Savi (Jesenice) in pozneje še na Javorniku in Plavžu. Poleg kapitala je prinesla rodbina na Gorenjsko novo tehnologijo za pridobivanje t. i. brescianskega jekla. S tem se je na Slovenskem začelo novo obdobje železarstva. Bucelleniji so si pridobili plemstvo in 1686 dosegli grofovsko čast. Od začetka 18. st. je njihova finančna moč padla in 1742 so prišli pod prisilno upravo. Na Savi so se po prodaji fužin na dražbi ustalili 1766 Ruardi, na Plavžu pa že poprej Zoisi.

letih, potem ko so združene notranjeavstrijske in hrvaške čete dosegle odmevno zmago v bitki pri Sisku (1593) in je po obdobju regentstva zavladal v Notranji Avstriji strogo katoliško vzgojeni Karlov sin Ferdinand (1595), se je znova začela okrepljena protireformacijska dejavnost. Ferdinand je od stanov zahteval prisego zvestobe, kot je šla deželnemu knezu dotlej. Najprej so se uklonili štajerski stanovi, nato pa še koroški in kranjski. Ferdinand je začel protireformacijo izvajati pri najšibkejšem členu – mestih, osamiti pa je moral tudi plemstvo. Mesta so sodila pod vladarjevo neposredno oblast in so bila najbolj ranljiva. Njihovo moč je zmanjševala vse večja gospodarska oslabeledost. Kupna moč prebivalstva je zelo padla, bankrotirale so številne bančne in trgovske hiše v južni Nemčiji, zato je upadla tudi trgovina pri nas. Propadati je začelo železarstvo na Koroškem in Kranjskem, tranzitna trgovina z ogrsko živino je vse bolj prihajala v roke italijanskih trgovcev. Brez pravih naslednikov je umrlo nekaj velikih trgovcev, del obogatelega meščanstva pa se je poplemenitil. Nenazadnje sta finančno pogačo mestnim trgovcem odžirala tudi kmečka trgovina in obrt. V takšnih razmerah, ko se je že tako obrobno slovensko tržišče še bolj omejilo, se luterani v mestih na slovenskem ozemlju niso mogli uspešno upirati ponovni uveljavitvi Katoliške cerkve.

Nadvojvoda Ferdinand je začel postopno in dosledno izvajati posebej pripravljen rekatolizacijski načrt svojega svetovalca Jurija Stobeja. Leta 1598 je v vseh deželnoknežjih mestih in trgih prepovedal protestantsko bogoslužje, zahteval ukinitvev protestantskih šol in izgon predikantov. Ukaz deželnega kneza so izvajale verske komisije, zavarovane z močnimi oddelki vojske. Na Kranjskem je rekatolizacija potekala pod vodstvom škofa Tomaža Hrena. Večina protestantskih meščanov na slovenskem ozemlju je zatajila svoje versko prepričanje in ponovno sprejela katoliško vero, le redki, praviloma bogati, izobraženi in sposobni, so ostali zvesti svoji verski opredelitvi in se izselili v Nemčijo, na Češko in Ogrsko.

Načrt deželnega kneza, da plemstvo v Notranji Avstriji osami, je v začetku 17. st. uspel. Ferdinandu Notranjeavstrijskemu, ki je po umrlem Matiji postal cesar (kot Ferdinand II. je vladal 1619–37), nosil pa je že tudi češko (1617) in ogrsko (1618) krono, je plemstvo v obeh kraljevinah odreklo pokorščino in si izvolilo nova vladarja. Z zmago nad češkim plemstvom v bitki pri Beli gori 1620 in s ponovno pridobitvijo ogrske krone leto kasneje je Ferdinand II. v obeh kraljevinah znova vzpostavil svojo oblast. Na Češkem je začel temeljito versko in politično enotenje; 1627 je Češko razglasil za dedno habsburško kraljestvo. Ferdinand II. je po Matiji podedoval tudi Zgornjo in Spodnjo Avstrijo in tako v svojih rokah združil vse habsburške dedne dežele. Poleti 1628 je objavil ukaz, da se morajo plemiči Notranje Avstrije odpovedati protestantski veri ali pa v letu dni zapustiti Štajersko, Koroško in Kranjsko. Do 1630

TOMAŽ HREN (1560–1630),

škof in mecen. Hren ima posebne zasluge za obnovo cerkvene umetnosti. Moralno in materialno je podpiral prenovu in zidavo mnogih zanemarjenih ali od Turkov in protestantov poškodovanih svetišč: za ljubljansko in gornjegrajsko stolnico je oskrbel nove oltarje in slikarije; v Nazarjah je dal sezidati lavretansko kapelo (1624–25); mnogim cerkvam, zlasti kapucinskim v Ljubljani in Celju ter jezuitski v Ljubljani, je daroval oltarje in slike; škofoma Žigi Lambergu in Janezu Tavčarju je dal v Gornjem Gradu izklesati nagrobnika. Hrenovo mecenstvo je segalo daleč čez meje škofije, celo do Gradca in na Hrvaško. K delu je pritegnil mnoge umetnike in obrtnike: med stavbarji je najvidnejši ljubljanski Abondio Donino, med slikarji so Matija Plainer, Anton Plumental starejši in mlajši ter Krištof Weissmann s Koroškega, Elias Wolf in Gerhardt Khränn, med rezbarji Giovanni Baptista Costa, Peter Hoffer, Jurij Skarnos; nemški kipar Leonhard Kern je 1613 izdelal veliki oltar za Gornji Grad. Hren je bil zelo zavzet tudi za cerkveno glasbo: naročal je nove orgle in izpopolnjeval zbirko glasbenih partitur z deli najvidnejših komponistov; niti pri teh niti pri likovnih mojstrih ni gledal na njihovo versko pripadnost. Dela ne kažejo enotne slogovne usmeritve, saj je moral Hren sprejemati umetnine in mojstre, ki so mu bili dosegljivi, pa naj je šlo za beneško ali za severno orientirane, pri čemer so slednji povečini pripadali manieristični stilni smeri. Za vzgojo duhovnikov je v Gornjem Gradu ustanovil Collegium Marianum, kar je vplivalo na nastanek vrste cerkvenih šol vse do 18. st.

► Ljubljanski škof Tomaž Hren na oljni sliki Petra Steydlerja iz okoli 1625–30 (Nadškofijski ordinariat v Ljubljani)

Z nastopom nadvojvode Ferdinanda leta 1596 se je začel polagoma krepiti pritisk oblasti na protestantsko plemstvo. Nekateri plemiči so se začeli z družinami izseljevati že kmalu po letu 1600, in sicer v protestantske dele cesarstva, največja sprememba v sestavi deželnega plemstva pa je nastopila po 1. avgustu 1628, ko je bila ukazana izselitev vsem plemičem, ki niso hoteli prestopiti nazaj v katolicizem: svojo posest je prodalo in se izselilo več desetih članov protestantskih družin.

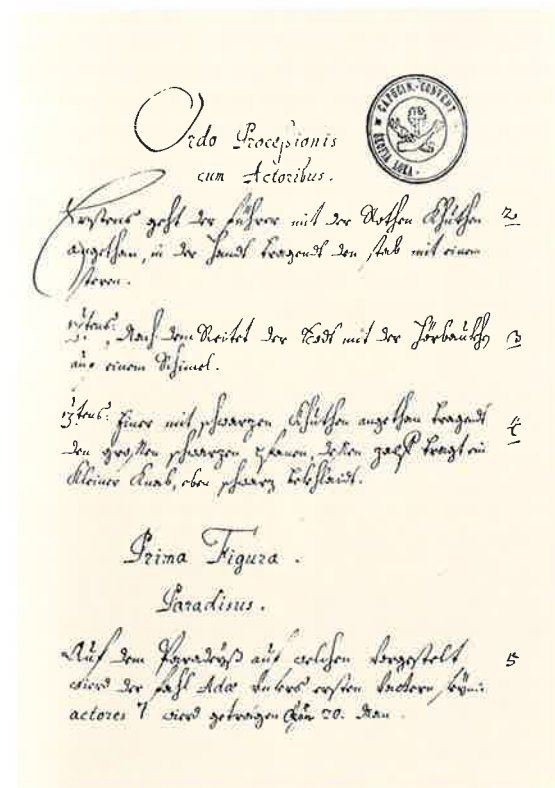
Njihovo mesto so deloma zasedle nekatere nove, katoliške družine, v precejšnji meri italijanskega porekla, ki so se začele priseljevati ali uveljavljati že kmalu po prelomu stoletij: Posarelli (vpisan 1601), Fromentin (1601), Coraduzzi (1603), Portia (1605) De Leo (1605), Ursenpeck (1607), Rabatta (1626), Panizol (1629), Khaysell (1631), Ruess (1631), Diener (1631), Bucelleni (1634), Brigido (1634), Grafenweg (1635), Strassoldo (1640), Jankovič (1641), Attems (1643), Buseth (1646), Kušlan (1648), Gandin (1648), Otto (1648), Tauferer (1649). Ostali pa so seveda – pokorjeni – vsi tisti člani starih kranjskih plemiških družin, ki jim je bila domovina več kot vera in ki so lahko pristali na svojo novo vlogo bleščečih spremljevalcev absolutnega vladarja.

Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Viharnik, Ljubljana 1994, odlomek

► *Pasion, Tu je popisvanie od terpleinia Jezusa Kristusa inu njegove žalostne matare Marie Devica. Nabožno povest je 1811 prevedel in izdal koroški bukovnik Andrej Šuster Drabosnjak.*

▼ *Škofjeloški pasijon, začetek 1. podobe. Besedilo je 1721 po starejših nemških predlogah prevedel in priredil kapucin Romuald Štandreški. Zapis pasijonske procesije vsebuje ob kratkih režijskih napotkih v nemščini in latinskih naslovih posameznih prizorov več kot 1000 slovenskih verzov. (Kapucinski samostan v Škofji Loki)*

► *Veliki oltar v župnijski cerkvi v Mekinjah. Cerkev so barokizirali okoli 1720; iz istega leta je tudi pozlačeni veliki oltar, ki je največji in najbogatejši izdelek frančiškanske rezbarske delavnice.*

1628–30: po cesarjevi prepovedi protestantizma med plemstvom se je iz Notranje Avstrije izselilo okrog 750 plemičev

1597, 1604, 1620: začele so delovati gimnazije v Ljubljani, Celovcu ter Gorici in Trstu

je okrog 750 plemičev zapustilo dežele in s seboj odneslo tudi precej kapitala. Možnost vstopa med plemstvo se je sedaj še bolj odprla doseljencem iz Italije, ki so si plemiške naslove v veliki meri pridobili z denarjem. Na enak način so postajali plemiči tudi ljudje iz domačega meščanskega in celo kmečkega okolja. Sestava plemstva se je močno spremenila. Take moči, kot so jo stanovi imeli v dobi protestantizma, ti niso dosegli nikoli več. Z zmago deželnoknežje protireformacije je bila Notranja Avstrija, ta je tudi prenehala obstajati kot posebna dinastična tvorba (1564–1619), pokatoličanjena na vsej družbeni lestevici. Cerkev se je premoženjsko okrepila in povečala svoj verski vpliv, politično moč pa je pridobil predvsem deželni knez.

Hkrati z uveljavljanjem suverenosti vladarja oz. deželnega kneza je od začetka 17. st. potekala tudi doslednejša nenasilna notranja preobrazba Cerkve. Za dolgoročen uspeh katoliške obnove je bil poleg pastoralnega dela škofov zlasti pomemben dvig izobrazbene ravni duhovščine. Ob zanemarjanju osnovnih šol so skrb nad srednjim in višjim šolstvom prevzeli jezuiti. Do šolskih reform v 18. st. so obvladovali vse gimnazije na slovenskih tleh (razen župnijske šole v Rušah poleg Maribora). Glavni namen latinskih šestrazrednih jezuitskih gimnazij je bil izsolati dobre pridigarje, ki bodo znali prepričljivo razširjati "pravo" vero. Na jezuitskih kolegijih se je število dijakov povečevalo, versko življenje se je razmahnilo. Na vidno in duhovno podobo Katoliške cerkve in dobe

KNJIGOTRŠTVO,

organizirano trgovanje s knjigami. Kmalu potem, ko je bila v Nemčiji natisnjena prva slovenska knjiga, Trubarjev *Katekizem* (1550), je Ljubljana dobila tudi prvo tiskarno na Slovenskem. Leta 1575 jo je ustanovil Janez Mandelc, prvotno knjigotržec, in jo razširil na tiskarstvo in založništvo. Iz njegove delavnice so prišle značilne knjižne vezave, predvsem pa prva na Slovenskem natisnjena slovenska knjiga, tj. Dalmatinov prevod knjige *Jezus Sirah*.

Čeprav štejejo Mandelca lahko za prvega slovenskega knjigotržca, je na Slovenskem knjige pred njim verjetno prodajal že Avguštin Friess, tiskar iz Strassburga (1560). V času protestantizma (po izgonu Janeza Mandelca iz Ljubljane 1582) so razširjali in prodajali slovenske protestantske knjige prek knjigarn v Beljaku in Gradcu. Okoli 1625 sta v Ljubljani delovala knjigovez Johann Weber in trgovec Hans Müller, ki sta se po vsej verjetnosti tudi ukvarjala s knjigotrštvom. Iz 1670–80 je v Ljubljani znan knjigar Janez Krstnik Helm. Tudi Janez Krstnik Mayr iz tiskarske družine Mayr, ki je 1668 prevzel tiskarsko podjetje Krištofa Katzenbergerja, je bil najprej knjigotržec; tiskarsko koncesijo je dobil 1678. Izdal je tudi prvi knjižni katalog *Catalogus librorum*, 1678, ki je splošni katalog knjižne zaloge. Pozneje (1731) je Mayrjevo podjetje v Ljubljani prevzel knjigar in tiskar Adam Friderik Reichard, 1759 Janez Jurij Heptner in 1765 Janez Friderik Eger iz tiskarske rodbine Eger. Konec šestdesetih let 18. st. so imeli v Ljubljani trgovine s knjigami Alojz Raab, Lovrenc Bernbacher, Mihael Promberger, v osemdesetih letih pa še Ignac Alojz Kleinmayr, Viljem Henrik Korn, Ignac Merk, Vincenc Ruczizka, Janez Jurij Licht in Anton Degotardi. V devetdesetih letih sta bila knjigarnarja v Ljubljani tudi Andrej Gassler in Jurij Stadelmann.

VOCABOLARIO Italiano, e Schiavo.

Che contiene vna breue instructione per apprendere facilmente detta lingua Schiava, le lor ordinarie salutationi, con vn ragionamento familiare per li viandanti.

Aggiuntosi anco in fine il Pater noster, l' Ave Maria, il Credo, i Precetti di Dio, e della S. Chiesa, con alcune lodi spirituali solite a cantarsi da quelli popoli nelle maggiori solemnità dell'anno.

Raccolto da Fra Gregorio Alasia da Sommaripa dell'Ordine de' Serui della B. V. Maria.

IN V D I N E, MDCVII.

► *Vocabolario Italiano e Schiavo*. V slovarju Alessandra Alasia da Sommaripa iz 1607 je okrog 2800 slovenskih besed. Deloma so prevzete iz knjižnega jezika protestantov, deloma iz živega govora.

CATALOGUS LIBRORUM

Qui
NUNDINIS LABACENSIBUS
AUTUMNALIBUS
IN OFFICINA LIBRARIA
JOANNIS BAPTISTAE MAYR,
Venales prostant.

ANNO
M. DC. LXXVIII.

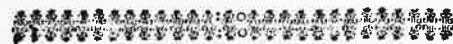
► *Catalogus librorum*. Splošni katalog knjižne zaloge je 1678 v Ljubljani izdal Janez Krstnik Mayr. (Narodni muzej v Ljubljani)

► *Pridiga V času kuge v 4. knjigi Sacrum promptuarium* iz 1700. Janez Svetokriški, začetnik slovenske govorniške proze, je 1691–1707 objavil v petih knjigah 233 pridig.

1598: jezuiti so v Ljubljani pripravili prvo gledališko predstavo

1784–1802: Jurij Japelj je s sodelavci na novo prevedel Biblijo v slovenščino

1811

SERMO XVI.

TEMPORE PESTIS.

Si audire volueris vocem Domini DEI tui, ut custodias, & facias omnia mandata ejus, venient super te omnes maledictiones, & apprehendent te. Adiuget tibi Dominus penitentiam, donec consumat te de terra.

Zhe nebosh slushal Gospoda tvojga Boga, de bi dershhal vse njegove Sapsuvidi, vse prekletve zhes te prideo, inu bodo tebe sadcle: Ter bõ pušil de kuga se bo tebe perjela, dokler bõ tebe is semle spravila. *Deut. c. 28.*

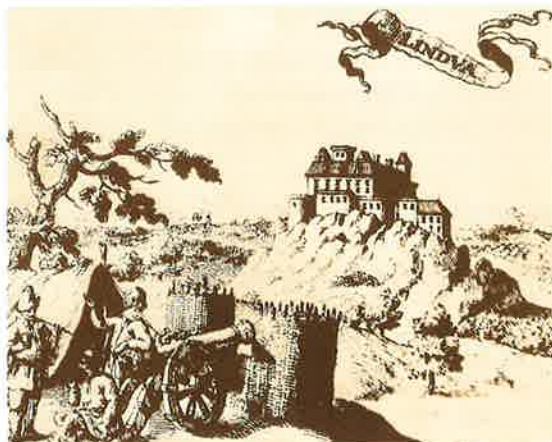
Edaj venter bom peršlen tebi moje lubu Meštu N., (katerimu vlejé sim vozšilú vie gnae, inu shegne Boslje, ter vednu sim G. Boga prošil, de bi tebe pred vsim hudem reslil) sdaj bom pak peršlen tebi oianit eno veliko shtrajfingo Bosshjo ? Jest sim odnashal, inu te bal takorshne hude zajtinge tebi oianit, raunu kakor nekada Jona Prerok, kateri nej hotel poiti v Ninive pridigat, de G. Bug bõ taistu greshnu meštu shtrajšal, h' katerimu sam G. Bug je djal: Surge, & vade in Niniven civitatem grandem, & predica in ea: quia ascendit malitia ejus coram me. Jonas te prestrashi, ter *Jon. c. 3.*

potem pa ni bila v slovenskem jeziku natisnjena nobena knjiga skorajda šestdeset let. Nabožna književnost je svojo kontinuiteto vzpostavila z novo izdajo lekcionarja 1672. Po obnovitvi tiskarske in knjigarske tradicije v Ljubljani 1678 je slovenska nabožna književnost doživela baročni razcvet v pridižni prozi kapucina Janeza Svetokriškega (1647–1714). Ta je v letih 1691–1707 izdal pet knjig svojih pridig z naslovom *Sacrum promptuarium*. Do katoliškega natisa *Biblije* pa je prišlo šele na prehodu iz 18. v 19. st. (1784–1802). Takrat je jezikoslovec in duhovnik Jurij Japelj (1744–1807) s sodelavci na novo prevedel "knjigo knjig"; nastalo jezikovno neenotnost je pri tem presešel tako, da se je oprl na jezik Jurija Dalmatina in ga obogatil z novostmi. Država in Cerkev sta v 17. st. potrebovali slovensko pisano in tiskano besedo le toliko, kolikor je bil jezik vzvod za uresničitev njunih ciljev. Na to ni kazalo le pomanjkanje slovenskih tiskov nabožne vsebine, ampak tudi umanjkanje slovenskega necerkvenega tiska. Po izdaji italijansko-slovenskega slovarja Alasia da Sommaripa (*Vocabolario Italiano e Schiavo*, 1607) je šele 1725 izšel prvi slovenski necerkveni tisk, namenjen najširšim slojem prebivalstva. To je bila kmečka pratika, ki je kljub skromni vsebini oz. prav zaradi nje izobrazevalno vplivala na preprosto prebivalstvo. Elitna dela učene kulture pa so v 17. in prvih desetletjih 18. st. ostajala v latinskem in deloma nemškem jeziku.

Položaj prekmurskih Slovencev

Čeprav so Habsburžani od 1526 pa vse do 1918 nosili tudi svetoštetfiansko krono (ta je bila po 1687 tudi dedna), so Slovenci v Prekmurju živeli politično, cerkveno in gospodarsko povsem ločeni od svojih rojakov na desnem bregu Mure. Tamkajšnje slovensko prebivalstvo je, razdeljeno v dve upravni enoti, v županijo Železno (severovzhodni del Prekmurja) in županijo Zala (jugovzhodni del Prekmurja), spadalo pod različne nemške, hrvaške in predvsem ogrske zemljiške gospode. Visoko plemstvo je imelo obsežna strnjena posestva, na katerih je širilo predvsem pridvorno gospodarstvo. Ko se je konec

► Kruci oblegajo lendavski grad. Kruci (ogrski uporniki, ki so nosili na obleki pripet križ) so na Slovensko morda prišli že med turškim pohodom na Dunaj 1683.

Lendava, ki so jo po letu 1600 tako kot druge utrdbe v obeh županijah (za Prekmurje so postali pomembni tudi kraji vzdolž reke Krke) dodatno preskrbeli z orožjem, strelivom in živežem, je postala prvorazredna utrdba. Turki so jo večkrat brezuspješno oblegali (1601, 1603, 1604), pri čemer ji je pomagala tudi njena naravna lega (prepredenost z vodnimi strugami in močvirji) ter srčnost branilcev, ki odmeva celo v ljudskem pripovedništvu (zgodba o nesrečni ljubezni med Mihaelom Hadikom in Katarino Bánffy). Z velikim turškim roparskim napadom pa v teh letih ni bilo prizanešeno niti zgornjemu delu Prekmurja. Leta 1603 so turški oddelki predrli Prekmurje ter mimo Murske Sobote in Radgone vpadli vse do Cmureka na Štajerskem. Z obilnim plenom – baje skoraj tisoč ujetniki – so se napadalci varno vrnili domov. Turški pritisk proti Prekmurju je v naslednjih letih popustil, delno morda tudi zaradi nove vojne s Perzijo (1603–1619). Toda rekatolizacijska prizadevanja Habsburžanov so sedaj na Ogrskem spodbudila veliko protihabsburško gibanje, ki ga je vodil erdeljski knez Istvan Bocskay. Spopadi so se vneli po celi habsburški Ogrski in plenjenja Bocskayjevih vojakov skupaj s pomožnimi turškimi oddelki so segla vse do Mure. Leta 1605 pa so ob levem bregu Mure napadalci vdrli celo v Spodnjo Štajersko na Mursko polje, kjer so do tal požgali Ljutomer in Veržej ter odgnali okoli 3500 ujetnikov in veliko živine.

Vasko Simoniti, *Turški vpadi v Prekmurje v 16. in 17. stoletju in njihove posledice*, odlomek (v: Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave, Murska Sobota 1997)

PREKMURJE,

ozemlje med Muro in mursko-rabskim razvodjem, 1919 priključeno k novi južnoslovanski državi.

Slovani so se v Prekmurju naselili že v prvem naseljenem valu v 2. polovici 6. st. V obdobju med 568 in 803 je Prekmurje pripadalo Avarom in Slovanom. Sredi 9. st. je postala Spodnja Panonija kneževina pod oblastjo moravskih knezov Pribine in Koclja, vendar frankovska mejna grofija. Pod frankovskim vplivom se je začelo pokristjanjevanje in ob tem gradnja prvih cerkev. Med trinajstimi, ki jih je takrat posvetil salzburški škof Liupram, je mogoče locirati v Prekmurje dve (Lindolves, Businiza). V 2. polovici 9. st. so v Panonijo vdrli Madžari in okoli 900 uničili frankovsko ureditev tja do Alp. Po porazu pri Augsburgu 955 so se bili prisiljeni umakniti. Prekmurje je spadalo v madžarski mejno-obrambni pas ob obsežni mejni pušči. Ob koncu 11. st., ko se je meja premaknila na zahod do nemško-ogrške državne meje, je bilo upravno razdeljeno med županijo Zala s sedežem v Zalaváru (pozneje v Zalaegerszegu) in županijo Vas s sedežem v Vasváru (pozneje v Szombathelyu). V županijskih središčih so bili osredotočeni mejni stražarji (jobagioni); ti so bili zaradi obrambne službe, ki so jo opravljali, lastniki prvih manjših zemljiških posestev, pozneje pa so ta po kraljevi podelitvi pripadla različnim fevdalcem. Med večjimi zemljiškimi kompleksi je posestvo Dolnja Lendava 1192–1644 pripadalo družini Hoholt ali Bánffy, pozneje pa so postali lastniki posameznih delov zemljišča Esterházyji, Nádasdyji, gyórski škof Jurij Széchenyi in Zichyji; drugo je bilo Gornja Lendava (Grad) in tretje Belmura ali Murska Sobota. Na tem se je po Amadejcih kot najpomembnejši lastnik (1366–1685) uveljavila družina Széchy, za njo pa družini Batthyány in Szapáry, lastniki Murske Sobote od 1687 do agrarne reforme po 1918. Vsa zemljiška upravna središča so se že v 14. st. omenjala kot "mesta". Razvoj so po bitki pri Mohaču 1526 onemogočali številni turški vpadi; ko je 1600 Velika Kaniža postala sedež turške oblasti, so Turki pobirali dajatve do Murske Sobote in Monoštra. Tako se je v 1. polovici 17. st. v mnogih prekmurskih krajih kazala dvojna oblast: ogrskih fevdalcev in Turkov; turška oblast je začela slabeti šele po bitki pri Monoštru 1664.

Cerkvenoupravno je bilo vzhodno slovensko etnično ozemlje med Muro in Rabo 1094 priključeno k škofiji v Zagrebu, 1176 pa razdeljeno med le-to in škofijo v Gyóru (od 1777 pod združeno upravo škofije Szombathely). Leta 1923 je prišlo pod jurisdikcijo lavantinske škofije. Od 1333 se omenja posebni belmurski arhi-diaconat.

Avstrijsko-beneška vojna

Le dve vojni v zgodnjem novem veku sta neposredno prizadeli slovensko ozemlje. Obe sta – tako kot turški vpadi – prostorsko zajeli samo obrobna področja posameznih dežel. V začetku 17. st. je ob jugozahodni in zahodni meji notranjeavstrijskega ozemlja zaradi političnih razlogov izbruhnila druga vojna s Prejasno republiko – Serenissimo. Ta je bila s prvo avstrijsko-beneško vojno, od katere je preteklo že okroglih sto let, v tesni zvezi. Rešiti je bilo treba odprta vprašanja "diferenc", tj. zemljišč ob meji na kopnem in vprašanje svobodne plovbe na Jadranu, kjer so imeli Benečani monopolni položaj.

V severnojadranskem bazenu in na okoliškem kopnem so tako nastala krizna žarišča, segajoča od Senja prek kvarnerskih otokov in celotnega istrskega polotoka do Trsta ter njegovega

ISTRA,

polotok v severnem delu jadranskega primorja med Reškim in Tržaškim zalivom, 4437 km².

Po bojih med Benetkami in Habsburžani za dežele ob severovzhodu zgornjega Jadrana od srede 14. do začetka 16. st. je bil razpad Istre že očiten. Po 1. beneški vojni (1508–16) je ostal Habsburžanom Kras severno od približne črte Milje–Lanišče in nekoliko zmanjšana Pazinska knežija (brez Momjana in Završja), približno tri četrtine polotoka na zahodu in jugu pa so ostale Benetkam. Toda razpad Istre je bil večji in globlji. Kras je postal sestavni del Kranjske, Pazinska knežija Kranjski "pridružena dežela", Trst avtonomno mesto pod Habsburžani, mesta iz istrske marke pa so bila posamič podrejena beneškim centralnim organom in niso imela skupne deželne uprave. Hkrati je šlo za razpad na območja z bistveno različno notranjo ureditvijo, kar je bilo posledica srečevanja dveh tipov fevdalnega reda na teh tleh od frankovske vlade naprej.

Na Krasu od Ljubljane do Trsta ni bilo nobenega mesta (tudi zaradi izredno močne kmečke prehodne trgovine), zato je bila vsa oblast oprta na zemljiška gospostva običajnega tipa. V Pazinski knežiji se je podoben tip ureditve povezoval z zelo močnimi oblikami vaške samouprave pod župani, ki so imeli tudi nekatere sodne pravice. Ta ureditev je segala tudi prek meje grofije na beneško območje okrog Buzeta. Na majhnem ozemlju ob Kvarnerju (Kastav, Mošćenice, Veprinac) se je razvila vaška avtonomija do stopnje, na kateri so dajatve pobirali komunalni funkcionarji in s tem še bolj razrahljali podložniške vezi. Na beneškem območju je oblast nad podeželjem ostala v rokah mestnih funkcionarjev, kar je pravno v marsičem odpravilo razlike med podeželani in mestnim prebivalstvom (ostale so razlike glede pravic do sodelovanja v upravi med "pukom" in "plemiči" v mestu ter gospodarske razlike med veleposestnikom in najemniki njegovega zemljišča, v obliki, za katero se začanja uveljavljati pojem kolonata). Istra je torej razpadla v vseh pogledih; tako stanje je trajalo do propada Beneške republike 1797.

Ferdinand se je med tem vestno trudil, da dobi pomoči za boj proti Benečanom. Nedavno pred tem je zapovedal cesar Matija svojemu namestniku na Avstrijskem, nadvojvodi Maksimilijanu, da poprosi pri dolnjeavstrijskih stanovih znatnejše pomoči. Zahteval je 80.000 gld., vendar so mu dali le 50.000 gld.; kesneje so mu dovolili še 1500 mož pešcev in 500 konjikov. Obenem je opomnil tudi svojega brata, naj stori kaj za Ferdinanda že radi rodovinske sloge. Od onih 200.000 gld., katere je zapustil cesar Rudolf Matiji, pa ni imel Ferdinand nobene koristi, kajti tudi v ta posel se je vmešal Klesl ter oponesel nadvojvodi, da mu sicer želi pri vojaškem podjetju proti Benečanom mnogo sreče, če tudi drugim več zaupa nego njemu. Vendar pa se je dobilo nekoliko podpore za vojsko. Obečala jo je Salzburška; vojvoda bavarski je poslal 400 centov smodnika in 400 centov zažigalnic; duhovni, knezi in škofje so obljubili mesečnih 50.000 gld., med temi würzburški sam 20.000 gld. Za ta denar se je imel nabavljati smodnik, strelivo in hrana. Tudi Kranjski je dalo Ferdinandu mnogo pomoči. Tako je sodeloval v boju pri rubijskem gozdu vitez nemškega reda in vojaški komisar Markvard Podpeški s kranjskimi konjiki in kmeti, s katerimi je prešel po noči Sočo in potolkel do 800 mož jako četo benečansko. 13. malega srpana so poslali s Kranjskega za Gradiško 200 tovorov in 30 voz hrane. Isti Markvard Podpeški je spravil vso to hrano v Gradiško 14. malega srpana, pregnavši sovražnika po hudem boju izpod trdnjave. Za tri mesece je imela zdaj hrane. A ko se je 28. malega srpana iznovič pripeljala hrana ter zopet srečno spravila v trdnjavo, je sodelovalo pri tem podjetju tudi 300 kranjskih konjikov. 1. velikega srpana so prodrle kranjske čete pod vodstvom Fabijana Semeniča do Marana, koder so hudo razsajali in plenili. Ker so bile neke čete že skoraj pol leta pod orožjem, je prenehala njihova služba, ter pripravljale so se za odhod. Ravno takrat pride Wallenstein z malo četo valonskih vojakov, katere je zbral na svoje stroške, na bojišče Gradiški v pomoč; a ker se je izjavil, da bi mogli nastati za njega slabi nasledki, ako bi vojaška sila oslabela s tem, da odidejo kranjske čete, ko jih najbolj potrebujejo, je sklenil stanovski odbor, da ostane kranjsko plemstvo še tako dolgo na bojišču, dokler ne pride saksonska vojska.

Ivan Steklasa, *Druga vojska z Benečani*, Zbornik Slovenske matice, Ljubljana 1899, odlomek

1615–17: potekala je 2. beneška vojna, imenovana tudi uskoška ali gradiška
 1630–31: obmorska mesta je prizadela huda epidemija kuge

▲ Prikaz bojišča v 2. beneški (uskoški, gradiški) vojni (1615–17) na karti Giovannija Justa. Povod za vojno so bili pomorski roparski napadi senjskih Uskokov na Benečane. Vojna se je

razširila tudi vzdolž kopenske avstrijsko-beneške meje. Po miru, sklenjenem v Madridu 26. 9. 1617, so morali Habsburžani senjske Uskoke razseliti, njihove ladje pa požgati.

zaledja, nemirno pa je bilo tudi območje ob furlanski meji. Leta 1615 so spori in oboroženi spopadi prerasli v vojno, poimenovano uskoška vojna (zaradi gusarskih napadov senjskih Uskokov na beneške ladje) oz. vojna za Gradiško (Gradišče ob Soči). Z vojaškim vmešavanjem in diplomatsko dejavnostjo je Španija Beneško republiko prisilila k vojaškemu popuščanju in k sklenitvi miru (1617).

Meja med Benetkami in Notranjo Avstrijo je ostala enaka kot prej in se poslej ni več spremenila vse do propada Serenissime. Posebej so bile posledice vojne usodne in dolgotrajne v gospodarsko in prebivalstveno opustošeni Istri, še dodatno pa je obmorska mesta zdesetkala kuga (1630–31). Siromaštvo v Istri so oblasti skušale premagati s ponovno obujeno in intenzivnejšo kolonizacijo novega prebivalstva. Istra je s kolonizacijo v 17. st. sicer ohranila prevladujoč hrvaški značaj, hkrati pa je dobila prepoznavno pisano etnično podobo.

Razmere na podeželju

S ponovno rekatolizacijo slovenskih dežel od konca dvajsetih let 17. st. (prikrita protestantska skupnost se je ohranila le med kmečkim prebivalstvom v nekaj vaseh ob Zilji in Ziljici na Koroškem) je nastopilo obdobje t. i. konfesionalnega absolutizma, ki je trajal do 1. polovice 18. st. Vladarju je konfesionalni absolutizem zagotovil politično zmago nad deželnimi stanovi, vendar pa plemičev ni omejeval v njihovem odnosu do podložnikov. Razmerje med fevdalnim gospodom in podložnikom je veljalo za njun zasebnopravni odnos, apetiti zemljiške gospode pa so se z izgubo njihove politične vloge še povečali. Fevdalec si je želel dohodke povečati še z novimi dajatvami (podložniška bremena so se povečevala predvsem na vzhodnem delu slovenskega ozemlja). Na Kranjskem so si gospodstva začela lastiti pravico do t. i. "v deželi običajne tlake" (podložniki naj bi bili na celih kmetijah gospodu na voljo vse leto po šest dni na teden). V veljavi naj bi še naprej ostale tudi v urbarju točno določene različne vrste tlake, vsem oblikam dajatev pa se je pridružil še deželni davek. Kmetje, ki so glavnega izžemalca videli v svojih neposrednih gospodarjih, ne pa tudi v državi, so čedalje pogosteje prihajali v spor z zemljiško gospodo.

▲ Samostan dominikank v Studenicah. Bakrorez je iz knjige Matthäusa Vischerja *Topographia ducatus Stiriae* iz 1681.

DAVEK,

denarna oddaja vladarju ali državi. Glede višine davkov je do velikega skoka davčne obveze – hkrati do dejansko letnega pobiranja davkov – prišlo pred velikim puntom 1515, ko so zemljiški gospodje tudi v večji meri prevalili davke na podložnike, od katerih so v okviru patrimonialne oblasti davke tudi pobirali. Reparticija davkov na podložnike in pobiranje davkov po zemljiških gospodstvih je tem dajalo možnost, da od kmetov poberejo na račun davkov več, kot pa so odvajali naprej. Od velikega punta naprej se je deželni global po dosedanjih ocenah gibal približno vzporedno z naraščanjem cen, kar pomeni spričo pritegnitve posrednih davkov v global realno zniževanje ali vsaj stabilizacijo neposrednih davkov. V splošnem se zdi, da

Vzporedno s framsko nepokornostjo so bili neposlušni pogledski podložniki. Leta 1633 so odklonili opravljanje tlake, najprej povsem, nato pa več kot dva dni tedensko, odklanjali so tlako pri zidanju gradu, obdelovanju pušč in novo pridobljenih dominikalnih vinogradov, tudi niso hoteli plačevati davkov in priznati novega zemljiškega gospoda Ciprijana, sina bogatega ptujskega trgovca Matije Qualandra. Začeli so se zbirati s sekirami in cepci. Deželnim oblastem so se Pogledčani pritožili, da morajo opravljati za Ciprijana vsakodnevno trajno tlako, v petek in svetek. Za vsak dan izostale tlake mora plačati podložnik do tri goldinarje ali pa iti v ječo do pet dni. Zemljiški gospod večja mere, ukazuje kruto "turško" pretepanje podložnikov med seboj, jih vtika v ječo, zahteva, da sami vzdržujejo mimoidoče vojake, zahteva le mlade ženske na tlako in z njimi nespodobno ravna, vdira v podložniške kleti in kašče, jim jemlje semensko žito in s tem onemogoča setev, nalaga jim visoke globe. Podložniki izjavljajo, da ne morejo obdelovati zemlje in da že večina njih nima zaradi vsega tega "ljubega kruha". Že so mislili na izselitev. Pred komisijo je prišlo nato 22. junija 1633 do sledečega sporazuma: tlaka bo omejena na tri dni v tednu, pri gradbenih delih pa morajo podložniki delati tudi več; gospod ne sme večati mer; krutih kazni ne sme biti več; podložniki prispevajo le delno za prehode vojske; davek se zniža vsaki družini za 20 krajcarjev.

V Slivnici jo je skupil 25. julija 1633 župnik magister Jurij Zipff. Župljani iz Ranč, Frama, Orehove vasi in Slivnice so ga napadli v župnišču, skoraj do smrti pretepli, ga vlekli iz stavbe, mu slekli duhovniško obleko, vrgli na cestno križišče in ga napodili iz župnije. Zatekel se je v studeniški samostan – slivniška župnija je bila podrejena tej ustanovi – in se tu zdravil nekaj tednov. Nato je postal župnik v Celovcu. Uporni so bili tudi podložniki spodnjepoljskavskega župnika Štefana Lebna.

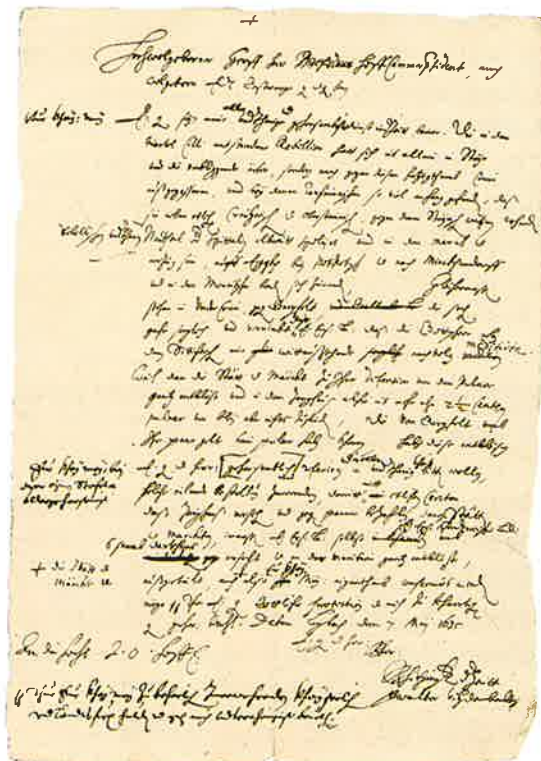
Jože Koropec, *Slovenski puntarji med 1573 in 1635*, odlomek (v: Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 11, 1975)

zlasti v 16. st. davčni vijak ni zelo uspešno zadel večjih premoženj, pa tudi letni globali so bili razmeroma skromni.

V 17. st. so se glavna načela, izoblikovana v 16. st., ohranila in tudi davčne reforme Marije Terezije so nazadnje s terezijanskim katastrom sprejele za davčno osnovo dohodke zemljiških gospodstev od podložnikov, ki so se jim pa – v znižani meri – zdaj pridružili tudi dohodki od pristav. Davke so sicer od podložnikov še naprej pobirala zemljiška gospodstva, vendar so uvedli davčne knjižice in nadzor okrožnih uradov. Okoli 1770 se je tudi v davčni politiki uveljavil fiziokratizem, s čimer se je še bolj povezal pomen davkov na donos zemljišč. Ker na tej podlagi zasnovana davčna in urbarialna regulacija ni bila izvedena, je ostalo pri terezijanski ureditvi.

SLOVENSKI KMEČKI UPOR 1635,

tudi drugi slovenski kmečki upor, upor fevdalnih podložnikov na slovenskem ozemlju. Spada med t. i. klasične kmečke upore. Zajel je večji del slovenskega ozemlja (okrog 15 000 km²), trajal dva meseca, v njem je sodelovalo okrog 15 000 upornikov. Vzroki za nezadovoljstvo kmetov v prvih desetletjih 17. st. so bili zlasti povečevanje tlake, dajatvenih mer, umrščine, primščine, izkoriščanje sodnih pravic za povečevanje dohodkov itd. Bременa se niso povečevala zgolj zaradi samovolje fevdalcev, ampak tudi zaradi zviševanja državnih (deželnih) davkov med tridesetletno vojno (1618–48) ter občasne nastanitve (prezimovanje) največkrat nadležne in nasilne vojske. V najizrazitejšem žarišču na gospostvu Ojstrica (med Vranskim in Trbovljami), kjer se je uporniško nezadovoljstvo pojavljalo že vsaj od 1630 in so se kmetje povezovali z drugimi podložniki na laškem in gornjegrajskem gospostvu (1633) ter s podložniki na Kranjskem (1634), se je sredi aprila 1635 začel oborožen upor proti zemljiškemu gospodu; posredovanje deželnoknežje komisije med prizadetimi je namreč propadlo in tudi nasilni poskus discipliniranja kmetov, ki niso hoteli izpolnjevati svojih obveznosti, je spodletel. Upor se je hitro in silovito razširil. Na večjem delu Spodnje Štajerske so kmetje do srede maja oropali in požgali do 70 graščin, samostanov in župnišč, na Kranjskem, kjer se je upor prav tako razširil na večji del dežele, so uničili več mitnic na meji med deželama ter pri Postojni, zasedli pa so še okrog 20 graščin. Glede na ozemeljsko in rušilno razsežnost upora so stanovi obeh dežel sredi maja poklicali na pomoč okrog 1800 krajišnikov, ki so po nekaj manjših spopadih s kmeti (pri Šoštanju, Leskovcu pri Krškem, Pleterjah in Šilen taboru) upor hitro zadušili. Mesta, ki se v spopad med plemstvom in podložniki niso vključila, so varovala svoje koristi in ravnala v skladu z lokalnimi razmerami (v Slovenski Bistrici so napad kmetov odbili, Celjani so ujete kmete celo izpustili, vsa mesta pa so odklonila sprejem krajišnikov). Po dveh mesecih je bil upor zatrt. Škoda, ki so jo povzročili kmetje in najemniki, je bila odpravljena šele po nekaj letih, kazen za udeležbo v uporu pa je bila kmetom naložena v nekaj mesecih: nekaj voditeljev so usmrtili, druge poslali na galeje ali na prisilno delo na Ogrsko, večina pa je morala plačati denarno kazn.

◀ Dopolni vicedomskega upravnika Burkarta Hitzinga z dne 7. 5. 1635. V njem sporoča notranjeavstrijski dvorni komori, da se je kmečki upor razširil s Celjskega na obmejna kranjska območja, in nujno prosi za strelivo za obrambo ogroženih mest in trgov. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

Uporništvo je bilo najizrazitejše na Kočevskem, na Goriškem v "prvem" tolminskem uporu 1627 in na Štajerskem v manjših uporih na širšem področju okrog Ptuja.

Kmečko nezadovoljstvo je 1635 iz lokalnega upora na gospostvu Ojstrica med Vranskim in Trbovljami preraslo v veliki "slovenski" upor proti fevdalni zemljiški gospodi. Kmetje so po večletnih sporih s svojim gospodarjem, bivšim vojakom Feliksom Schrattenbachom, odklonili izpolnjevanje svojih obveznosti. Spor je prerasel v oborožen spopad med gospodarjem in podložniki. Kmetje so se začeli povezovati s podložniki sosednih gospostev pa tudi širše in upor se je hitro in silovito razširil (zajel je Spodnjo Štajersko in Kranjsko – okrog 15 000 km² in okrog 15 000 podložnikov). Stanovi so se na rušilno moč upora hitro odzvali in zbrali okrog 2000 vojakov (od teh je bilo 1800 krajišnikov, ki so vsevpred ropali po vaseh). Mesta se v spopad med plemstvom in podložniki niso vključila, ampak so varovala svoje koristi. Po dveh mesecih je bil upor zatrt; nekaj sto kmetov je udeležbo v uporu plačalo s smrtjo (nekaj voditeljev so obglavili in razčetrili, druge so poslali na galeje ali na prisilno delo), večina obsojencev pa je morala plačati denarno kazn. Ker se je pahljača kmečkih bremen še naprej razpirala, so se tudi spori in manjši krajevno omejeni upori nadaljevali. Poleg vsakoletnega deželnega davka (kontribucije) je bila uvedena še nova izredna kontribucija, ki je naraščala hitreje kot inflacija. Tema davkoma pa je bila pridružena še vrsta drugih, kot so glavarina, premoženjski davek, davek na hiše itd. Od 2. polovice 17. st. pa so cesarjevo blagajno polnili še neposredni davki na meso, živino, alkoholne pijače ipd.

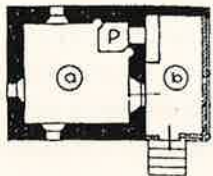
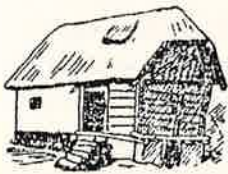
V 17. st. so se uveljavile nekatere nove poljske kulture, ki na gmotni položaj podložnika niso mogle bistveno vplivati, so pa blažile morebitna leta lakote. Na Kranjskem se je tedaj uveljavila ajda, sicer znana že v 16. st. Enako je bilo s koruzo, ta se je uveljavila veliko hitreje kot v 18. st. krompir. V Istri in na Goriškem je v 17. st. rasel pomen oljke in vinske trte. Marsikje, zlasti v ravninskih predelih, so se kmetje ukvarjali tudi s konjerejo, saj je bilo tovarništvo ena poglavitnih neagrarnih dejavnosti podeželskega prebivalstva. V Lipici na Krasu se je razvila pasemska vzreja toplokrvnih konj – lipicancev.

Na vasi, katere zunanja podoba je še globoko v 18. st. ostala skoraj nespremenjena, so kmečko poljedelsko dejavnost močno dopolnjevala domača obrt, trgovina, prevoznništvo in tovarništvo. Gospodarski razvoj podeželja in zunanji gospodarski vplivi so vodili k premoženjskemu razslojevanju in k hitrejšemu drobljenju kmetijske posesti. Nakazovati so se začele velike spremembe v družbeni strukturi. Najvišji podeželski sloji so bili gruntarji in polgruntarji, najnižji pa hlapci, dekletke, viničarji in gostači. Najbolj se je številčno okrepil sloj kajzarjev, nekakšnih polkmetov, ki so večinoma imeli majhne kose skupnega srenjskega zemljišča in se

► Lipicanci v rejskem središču v Lipici. Kobilarna je bila ustanovljena 1580.

▼ Zunanjščina in tloris podkletene kajže v Gorenjih Laknicah. Hiša je imela dva prostora, vežo (b) in hišo (a) s kmečko pečjo (p).

KAJŽAR,

pripadnik vaškega sloja, ki se je preživljal predvsem z neagrarno dejavnostjo. Začetki kajžarstva segajo v srednji vek. V 14. st. se pojavljajo redko, več v 15. st., množično v 16. st. Po izvoru so kajzarji potomci zadnjih pridvornih hlapcev, ali naseljeni graščinski posli, ali pa osebe, ki jih ni mogel preživljati grunt, na katerem so živeli. Osnova za njihov obstoj so kajže, po katerih so dobili ime. Kajže so v manjši meri nastajale znotraj starih naselij z delitvijo gruntov, z izrabo zemljišč opuštenih gruntov. Manjši del kajž je zrasel tudi na opuščenih grajskih pristavah, kjer so naseljenci dobili razmeroma večje enotno odmerjene parcele, večinoma pa na

V drugi polovici 16. stol. se je pojavila v Furlaniji koruza. Njena domovina je Amerika. Pot, po kateri je prišla do evropskih narodov, je še vedno sporna. V zahodno Slovenijo smo jo dobili od Italijanov. Tako tudi Nemci, ki so jo prvotno nazivali *Welschkorn*. Trajalo je nekaj desetletij, da se je v Furlaniji udomačila; l. 1602 je že omenjena v žitnem ceniku Gradiške ter 1620 v Vidmu (Udine). Zanimivo je, da je bila tedaj nekoliko cenejša kot sirek, kar kaže, da je bila potrošnikom še manj znana. Po zgledu Furlanov so pričeli sejati koruzo na Goriškem. Iz Italije je tedaj koruza prišla tudi v Ziljsko dolino. Na Slovensko Štajersko, Dolenjsko in v vzhodni del Koroške so koruzo dobili pozneje od vzhoda, iz Turčije preko Ogrske in Hrvaške. Na različne poti, po katerih je prišla k Slovencem, kažejo različna imena; na Goriškem so novo žito imenovali serek (laški naziv *sorgoturco*), na Koroškem srek in debeljača, v drugih delih Slovenije sta se udomačila naziva turščica in koruza. Na Kranjskem so v Valvasorjevem času pridelovali koruzo le v nekaterih krajih, največ na Kočevskem in Dolenjskem. Vse do konca 18. stol. se ni razširila v večji meri. Razmeroma več koruze so sejali na Štajerskem. V začetku je naletela na nezaupanje; oprostitev od desetine pa ji je pomagala, da so jo že konec 17. stol. upoštevali kot pomemben del ljudske prehrane. Na Koroškem je bilo sajenje koruze omejeno na obmejne kraje proti Italiji, na Ziljsko dolino in celovško okolico. Ljudstvu se v splošnem še ni priljubila.

Vlado Valenčič, *Kulturne rastline*, odlomek (v: *Gospodarska in družbeno zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1*, Ljubljana 1970)

srenjskem zemljišču ali na dotlej nenaseljenem svetu, praviloma z dovoljenjem zemljiškega gospoda ali soseske. Tu so si ogradili v bližini vasi del zemljišča za hišo, vrt in morda njivo ali pa so delali laze v oddaljenih gmajnah ter kultivirali pustote. Vzporedno z mlajšo kolonizacijo so od 15. st. nastajala ob starih vaseh ali brez povezave z njimi na srenjski zemlji kajžarska naselja. O tem pričajo naselbinska imena Gmajna, Gmajnica, Gmajšna, Skupno. Pri takih naseljih je malo polja. Zemljišče je večinoma zaokroženo in razdeljeno na majhne kose nepravilnih oblik, imenovane kajžarske grude. V goricah so postali z drobitvijo posesti mali lastniki vinogradov (sogornik) in vinogradniški kajzarji (želar).

Številnim kajžarjem je bilo obdelovanje zemlje postranski vir preživljanja. Glavni vir so našli v vaški obrti, podeželski trgovini, drvarjenju, oglarstvu in prevozništvu. Ta tip kajzarjev je bil v območju upravnih in župnijskih središč, v večjih vaških naselbinah, ob prometnih poteh, v bližini rudnikov in fužin. Do konca 16. st. jih je bilo več kot tretjina vaških prebivalcev. Narasčanje kajžarstva je v 17. st. pojenjalo, v prvi polovici 18. st. se je ponovno razmahnilo in kajzarjev je bilo ponekod že več kot gruntarjev. Bili so delovna sila za založnike; tvorili so jedro dinarjev, kajžarski otroci pa jedro hlapcev in dekel. Bili so tudi sezonski delavci, znani že od 1. polovice 17. st., omenjajo se tudi v 18. st., predvsem pri mlačvi na Ogrskem in v Slavoniji.

"Ob svetih Treh kraljih boš plačal desetino od jesenskega žita ali v blagu ali v novcu, kakor si pridelal več ali manj. Za svečnico boš plačal letino, o svetem Jurju boš zopet desetnil v gosposko kuhinjo od kokoši, jajec in kopunčkov pa še prekel. Plačal boš jurjevico. O svetem Marku boš dal prašiča pa lov-ščino, o svetem Filipu in Jakobu bo prišel birič po naselnino, in če si pek, te bo prijel za močji petak. O svetem Petru in Pavlu boš plačal poklon, o sveti Marjeti boš nesel jagnje, za sveto Ano sira pa rib in za veliki šmaren zopet kopunčkov. O svetem Mišelu te čaka ogorščina, o svetem Martinu semensko žito, pet meric ajde, mernik turščice, če si kmet, in eno prase. Za sveto Katarino boš ofral gospodu orehov in medu, za svetega Andreja si dolžan molžano, za svetega Miklavža davek na sol in ogenj od vsake glave v hiši po osem soldov. Če pa prineseš prepozno, boš plačal trojno, in če še ne prineseš, za svete Tri kralje trikrat trojno. Za božič boš po pisani pravici navozil drvá, namedel masla in znesel jajec, ne smejša se! Znesel ali pa kupil. Če jih tudi ne boš, bo narobe in greh in tolminski poreko, da se puntaš in da moraš vsaj v berlin, če že ne v turn ali na barko kakor ubog galjot. Zdaj sta menda razumela, kaj se pravi po tolminsko: daj!"

"Vemo," je zamomljal Fortunat, teta ni rekla nič.

"Pa še nisem povedal vsega," je rekel veselo Anže, da more še govoriti, zavedajoč se svojega bistrrega spomina in pa hvaležen svojemu poslušalstvu. "Tako boš dal," je našteval, "kadar umrješ, umrlino ali najboljši rep iz hleva, kadar se ženiš, polno naselnino in kadar se rodiš, prazno naselnino, ki je polne četrti za fanta in dekle in po milosti tudi za dvojčke po stari pravici. Po novi morda ne več, česar pa ne vem. Potem pa plačaj še postavno mero in bero fajmoštru pa cerkvi, pa še kapomažu deseti snop za Čedad. Ali ti ne stopi tedaj dacar Bandel iz Gorice v hišo, pa da plačaj po soldu od funta žive vage, ker si vola v mesnico dal."

Ivan Pregelj, *Tolminci*, Založništvo tržaškega tiska, Trst 1983, odlomek

▼ *Tovorniki. Bakrorez je po risbi Janeza Kocha naredil Andrej Trost za Valvasorjevo knjigo*

Slava vojvodine Kranjske iz 1689.

PREVOZNIŠTVO,

prevažanje ljudi in blaga z vozovi in kočijami. Do 18. st. so blago večinoma tovorili, od dobe cesarja Karla VI. (1711–40) se je začelo razvijati prevoznništvo; kazalo je na spremembe v evropskem gospodarskem razvoju. Pomembna je postala povezava notranjosti Evrope in tudi Avstrije s Trstom. Že sredi 18. st. so po cestah na Slovenskem vozili težki tovorni vozovi iz Češke, Avstrije in Madžarske. Zaradi gostote prometa je kranjski deželni glavar naročil, naj gostilničarji gradijo lope za vozove in hleve za vsaj 20 konj. Od Podkorena do Ljubljane je bilo v tem času 22 gostiln, od Ljubelja do Ljubljane 15. Od Trojan do Trsta je težek tovorni voz ob lepem vremenu in na dobri cesti potreboval nekaj več kot 50 ur vožnje. Težke tovrne vozove (parizarji) z zavorami spredaj in zadaj so vlekli štirje težki konji. Na strmih klancih so potrebovali po več parov konj ali volov priprege. Vsak parizar je prevažal 3,4–5,6 t tovora. Prevoznništvo je bilo zelo odvisno od vremena in razmer na cestah.

S prevozništvom čez slovensko ozemlje so se ukvarjali tudi domačini, predvsem s kmetijsko pasivnih območij. Prevoznništvo je bilo ena od oblik zaslužka dela kmečkega prebivalstva na Krasu med Trstom, Postojno in Reko, pa tudi na Gorenjskem, Dolenjskem, Notranjskem, v Soški dolini in Zilji. Tudi domači prevozniki so vozili s težkimi vozovi, še bolj pa so bili v rabi nekoliko lažji, ki sta jih vlekla dva težka konja, na strmih poteh pa so potrebovali priprego. Sadjje so vozili z lahkimi vozovi z enim konjem. S kmečkimi vozovi so tako v 18. st. letno prepeljali iz Trsta v Ljubljano okrog 15 000 t, iz Ljubljane v Trst pa okrog 10 000 t tovora. Zaslužili so dobro in na vasi so se večale premoženjske razlike; s prevozništvom so se ukvarjali bogatejši kmetje s konji, vozom in hlapci, ki so jim obdelovali zemljo. V letih 1797–1805 je gospodarska moč Trsta rasla, prav tako tudi število prevoznikov. V času Ilirskih provinc (1809–13) se je okrepila povezava zahod–vzhod, nastala so nova skladišča v Trstu, Ljubljani in na Hrvaškem (Sisak, Karlovec, Kostajnica). Dragocenejšje tovore je spremljala vojska, prevozniki so večinoma potovali v skupinah.

pretežno ukvarjali z nepoljedelskimi dejavnostmi. Hkrati je fiskalni pritisk v celotnem deležu kmečke obremenitve postajal vse večji. Kmetova upornost poslej ni bila več usmerjena samo proti fevdalcu, ampak tudi proti državnim organom. Prav za zadnji veliki kmečki upor na slovenskem ozemlju – po Tolmincih, ki so ga vodili, je bil imenovan tolminski upor – je bila značilna ta dvojnost: sprva je izbruhnil zaradi novih državnih davkov na vino in meso, nato pa so kmetje svoje zahteve razširili še na "urbarje" in "staro pravdo". Upor je izbruhnil 1713, zajel je porečje Soče, nekaj gospostev v Vipavski dolini, spodnji Kras vse do morja, razširil pa se je tudi v Goriška Brda. Na prošnjo goriških in kranjskih stanov so na Goriško prišle čete iz Vojne krajine, ki so upor zadušile. Epilog je sledil spomladi naslednjega leta v Gorici (enajst puntarjev je bilo obsojenih na smrt, drugi pa na različne zaporne in denarne kazni).

Konec 17. st.: na Slovenskem so se začeli uveljavljati italijanski veletrgovci
1827: v habsburški monarhiji je bil uveljavljen državni monopol na sol

SOLNA TRGOVINA,

nekdanj ena najpomembnejših trgovskih panog na Slovenskem. Glavni vir soli v slovenskih deželah so bile soline v obalnih mestih in krajih; drugi vir so bila od 12. st. najdišča kamene soli v Ausseeju, Halleinu in Hallu na Tirolskem ter drugod v ožji Avstriji.

Solne poti so vodile v beneška obalna mesta čez Notranjsko in Kras. Po sredi 15. st. so deželni knezi podpirali Tržačane, ki so se potegovali za obvezno pot v svoje mesto. Promet se je v 16. st. usmerjal v Trst, kamor je nato prihajala po tihotapskih poteh tudi sol iz beneških istrskih mest. Vzporedno se je krepilo prizadevanje deželnega kneza za monopol v prometu s soljo. Poleg nadzora nad morskimi solji je za sol uvajal višje mitnine in nove naklade, namenjene vladarjevi blagajni. Vrstili so se poskusi višanja cen morski in kameni soli, ki so jo morali tovarniki kupovati v za to ustanovljenih deželnoknežjih solnih skladiščih. Posebna oblika občasne monopolizacije so bili od začetka 17. st. tudi apalti. Deželni knez je dajal za določene zneske v daljši zakup solna skladišča ali časovno in količinsko omejeno prodajo soli na določenem ozemlju. Za monopol in preprečevanje tihotapstva so skrbeli oboroženi nadzorniki (ibljartji); tovarniki so se z njimi večkrat spopadli. V 18. st. se je monopolizacija soli še povečevala s krepitvijo uradniške države. Na območju oskrbe s kameno soljo so imeli dvorne prodajalne (Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Ljutomer), na štajerskem območju so bile 1752 ustanovljene državne prodajalne soli (Celje, Braslovče, Šentjur). Prostega kmečkega kupčevanja je bilo vse manj, čeprav ni bilo prepovedano. Na Primorskem in Goriškem so delovale direkcije za sol, imeli so državna skladišča in v njih t. i. impresarije za prodajo soli. Med vladanjem Jožefa II. se je prodaja soli nekoliko sprostil. Po propadu Beneške republike, ko ni bilo več državnih mej med kraji s soljo, so 1801 uvedli monopolno prodajo erarske soli. Francozi so na ozemlju Ilirskih provinc uvedli popoln državni monopol na sol in ta se je uveljavil 1827 povsod v habsburški monarhiji. Z njim je bilo tudi formalno konec kmečkega kupčevanja s soljo. Solni monopol se je obdržal do začetka 20. st.

PUŠKARSTVO,

dejavnost, ki se ukvarja z izdelovanjem in popraviljanjem pušk. Začetki puškarstva na Slovenskem segajo v 16. st. Prvi puškar v Ljubljani je izpričan 1548, prvi specializiran izdelovalec puškinih kopit pa 1638. Ljubljanski puškarji so bili vključeni v ceh ljubljanskih ključavničarjev, za katere so od 1637 veljala pravila graškega ceha, 1648 pa so dobili svoja pravila. Včasih je bil puškar hkrati tudi izdelovalec tehtnic. V 17. st. je Ljubljana imela enega do dva puškarja, v 18. enega do šest, v 19. pa dva do štiri. Puškarstvo v Ljubljani je oživel po marčni revoluciji 1848, ko je magistrat odobril delovanje še četrte puškarske delavnice. Janez Vajkard Valvasor omenja v *Die Ehre Dess Hertzogthums Crain* (1689) tudi puškarsko delavnico na Stari Savi na Jesenicah.

Najbolj se je puškarstvo razvilo na Koroškem, kjer je že v 16. st. slovelo boroveljsko puškarstvo. Po naročilu cesarja Ferdinanda I. je 1558 prišlo iz Belgije okrog 100 puškarjev, ki so uvedli obrt med boroveljskimi železarji. Leta 1632 je bilo v kraju zaposlenih v puškarstvu 232 prebivalcev, naslednje leto je bil ustanovljen puškarski ceh. Izdelovali so puške na kresilni kamen in jih tudi izvažali. V 18. st. so bili boroveljski puškarji veliki dobavitelji pušk za avstrijsko vojsko. Vrh so dosegli konec st. v času sedemletne in avstrijsko-turške vojne. Po zgraditvi velike tovarne orožja na Dunaju sredi 19. st. je začelo puškarstvo v Borovljah nazadovati. Domačini so s pomočjo mojstrov iz Prage in z Dunaja začeli izdelovati predvsem lovske puške. Ustanovljena je bila puškarska šola, preizkuševalnica za puške in 1886 zadruga, v kateri so prevladovali Slovenci. Tudi po plebiscitu 1920 je bila zadruga v Borovljah še v slovenskih rokah, vendar je bil nemški pritisk tolikšen, da je 32 puškarjev pribežalo v Kranj. Tu je bila 1922 na pobudo koroških puškarjev ustanovljena puškarska zadruga, vendar so jo prevzeli kranjski podjetniki; že 1921 je začela delovati tudi puškarska šola. Zadruga se je razvijala, vključila se je tudi češka tovarna Zbrojevka, toda manjkalo je kapitala. Leta 1925 je prešla v zasebne roke in bila posodobljena. Vojaška oblast je 1928 zahtevala, da se zaradi bližine meje preseli v notranjost države; skupaj s šolo so jo preselili v Užice.

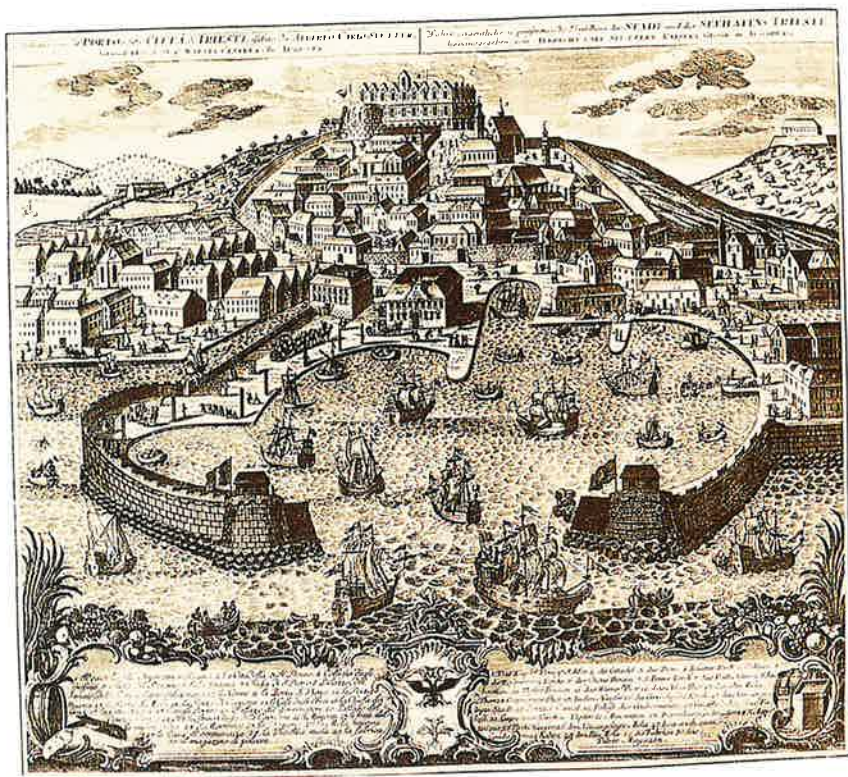

▲ *Lovska puška iz 17. st. Karabinka z netilnim mehanizmom na kolesce je okrašena z jedkanimi lovskimi prizori in rezljanimi rastlinskimi ornamentami. (Narodni muzej v Ljubljani)*

Izredno pomembna je bila tudi trgovina z morskimi solji. Ta se je omejevala le na domače okolje in dajala številnim kmečkim tovarnikom znaten zaslužek. Večkratni poskusi monopolizacije trgovine s soljo so povzročili obsežno tihotapstvo, zato se solni apalti niso obdržali. Nemalo ljudi je bilo povezanih tudi s proizvodnjo železa in železnih izdelkov. Najpomembnejše fužine so bile na Kranjskem (Bohinj, Krpa, Kamna Gorica, Železniki, Tržič, Javornik, Jesenice). Proizvodnja železa je bila vezana predvsem na italijansko tržišče, enako je bilo z nekaterimi vejami obrti (platnarstvo, sitarstvo, usnarstvo ...). V eno od središč preskrbovanja vojske z orožjem je prerasla puškarska obrt v Borovljah.

S trgovino so se ukvarjali vsi sloji prebivalstva, s trgovino na debelo (*in grosso*) in na dolge razdalje pa le redki veletrgovci – tujci, ki so v posle lahko vložili velike kapitale. Poleg raznovrstne trgovine so si trgovci (npr. Caharija Waldreich, Jakob Schell, Peter Anton Codelli, Michelangelo Zois) pridobili velika bogastva tudi z založništvom, rudarstvom, fužinarstvom in t. i. bančništvom. S posojanjem denarja so se ukvarjali tudi Judje v Gorici in Trstu. V Trstu je judovska skupnost narasla na nekaj sto ljudi, toda od konca 17. st. so morali živeti v getu. Na živahnjejšo trgovino so od konca 17. st. dalje vplivali vojni uspehi habsburške monarhije in z njimi povezane ozemeljske pridobitve na račun Turčije.

Mesta so izgubljala prvenstvo v boju z veletrgovci in kmečko trgovino. Merkantilna politika države ni več omejevala razraščanja trgovskih tokov, ki so potekali zunaj mest. Mesta so se skušala obvarovati s še tršim zapiranjem v okvire cehov, vendar pa to ni preprečilo njihovega gospodarskega slabljenja. Številna mesta so se dejansko približala podeželju (Radovljica, Metlika, Črnomelj, Kostanjevica na Krki, Višnja Gora ...), nekatera pa so občutno nazadovala (Beljak, Maribor, Celje, Novo mesto). Prebivalstvo je v mestih le počasi naraščalo. Mesta so praviloma štela 600–1700 ljudi, med večja pa sta sodila Ljubljana (okoli 1700 je imela 7500 prebivalcev) in Trst (okoli 1700 je štel 6500 prebivalcev, potem pa je nekaj desetletij kasneje kot najhitreje razvijajoče se trgovsko in pristaniško središče dosegel 11 000 prebivalcev).

MERKANTILIZEM,

1. ekonomska teorija zgodnjega kapitalizma, po kateri je vir bogastva v kopičenju denarja in dragih kovin, od države pa se zahteva, da ima presežek izvoza nad uvozom; 2. gospodarska politika evropskih absolutističnih držav 17. in 18. st., ki je hotela na podlagi merkantilističnih načel notranje utrditi vlogo osrednjih državnih organov in vladarja.

Vneti zagovorniki merkantilističnih idej so bili tudi nekateri gospodarstveniki iz naših krajev, ki so o njem tudi teoretično razpravljali. Njihovi rokopisi zaradi dostopnosti tujih del niso bili tiskani, ampak so krožili v prepisih. Tako je bilo Francu Henriku Rakovcu trgovanje vir bogastva, brez njega je tudi velika država majhna in šibka. Za doseganje blaginje mora ekonomska politika delovati na vseh področjih javnega življenja. Uveljavljanje načel merkantilizma je v slovenske dežele prineslo velike spremembe. Leta 1717 je bila razglašena svobodna plovba po Jadranskem morju, 1719 sta Trst in Reka postala svobodni pristanišči, istega leta je bila na Dunaju pod cesarjevim protektoratom ustanovljena privilegirana Orientalna kompanija, ki naj bi prevzela vso trgovino monarhije z vzhodnim Sredozemljem. Ljubljanski načrti iz 1724 o posebni trgovski družbi, ki naj bi prevzela dobavo surovin za ljubljansko suknarno ter trgovanje s kranjskim in koroškim železom, se niso uresničili. Poenoteno je bilo trgovsko in menično pravo v Notranji Avstriji. Proti obema pristaniščema in med deželami so gradili komercialne ceste, pomembna je bila smer Dunaj–Ljubljana–Trst oz. Reka, kar je vplivalo na razvoj furmanstva. Regulirane so bile vodne poti na Savi, gradili so vlečne poti za plovbo proti toku. S pomočjo privilegijev so pospeševali nastajanje manufaktur. Obrti so razdelili v komercialne in policijske (krajevne) ter prve razbremenili cehovskih omejitev. Cehi so osvobodili nadzora mest, cenotili so predpise o njihovem delovanju in jih podredili državni upravi. Za pospeševanje obrti in trgovine, zlasti izvozne, so ustanovili posebne organe, t. i. komerčne konsese. Težili so k poenotenju mer in uteži, odpravljanju mitnic, avstrijske in češke dežele so 1775 združili v enotno carinsko ozemlje brez notranjih carinskih mej. Enako se je zgodilo z ogrskimi deželami (Prekmurje). Merkantilizem je vplival tudi na razvoj rudarstva in metalurgije, sproščal kmečko trgovino in posredno vplival na civilizacijski razvoj, kar se kaže tudi v povečevanju števila in pomena laične inteligence.

◀ Pristanišče in mesto Trst 1755. Bakrorez je delo Albrechta Carla Seutterja. (Mestni muzej za zgodovino in umetnost v Trstu)

1668–1815: na Kranjskem je bilo izdanih 5000 rudarskih dovoljenj
 1732: ustanovljena je bila dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljane

POŠTA,

ustanova za posredovanje sporočil in raznovrstnih pošilk od pošiljatelja do naslovnika.

Novo obdobje v poštnem razvoju na Slovenskem se je začelo, ko je postal po delitvi habsburških dežel deželni knez Notranje Avstrije nadvojvoda Karel II. (1564). Za prestolnico svojih dežel (Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška in Trst) je izbral Gradec, skrb za organizacijo poštnih povezav v njih pa je zaupal Josephu Karlu Paaru. Nenehna turška nevarnost in težnja po izhodu na morje sta spodbudila začetek popravila cest in vzpostavitve stalne poštni smeri sever–jug. Po daljšem pogajanju z deželnimi stanovni o vzdrževanju redne poštni zveze med Gradcem in Ljubljano 1573 jim je Karel II. ukazal plačati za vzdrževanje te zveze 200 renskih zlatih dukatov letno. To je bila na Slovenskem prva trajna poštna zveza z natančno določeno smerjo, s točno določenim časom prihoda in odhoda ter s poprej zagotovljenimi sredstvi. Delno je že bila javna, poštnino pa so določali njeni financerji, tj. vlada in deželni stanovni. Sle pešce so pozneje zamenjali kurirji na konjih, linija pa je bila podaljšana do Benetk. Ob koncu st. se je poštni promet zelo povečal, vzpostavljene so bile nove linije, na pošti je bilo že mogoče najeti jezdne konje. Poleg glavnih poštnih linij, za katere je skrbela država, so obstajale še poštni linije, ki so jih vzdrževali stanovni. Pisma in druge pošiljke so prenašali zapriseženi komorni sli in deželni sli z zagotovljenimi rednimi prejemki, vojaški kurirji, poleg njih pa še vedno sli samostanov, mest, zemljiških gospodov, trgovcev in drugih zasebnikov. Tarifo za prenos pisem sta v glavnem določala ponudba in povpraševanje. Podjetni in sposobni Paar je postal kmalu resna konkurenca družini Taxis, bistvene spremembe pa je prinesla dokončna ločitev nemške cesarske pošte od avstrijske dvorne. Do 1624 so Paari dosegli privatizacijo vse avstrijske pošte in naslov avstrijskega generalnega dednega poštnega mojstra. Taxisi so v Avstriji obdržali le poštni urad v Innsbrucku. V 2. polovici 17. st. sta se poštni in potniški promet zelo povečala, razširila se je ponudba poštnih storitev, poleg pisem je pošta prevzela vse vrste pošilk v škatlah in skrinjah. Za nujne pošiljke so bili predvideni hitri sli (štafeta), poleg jezdnih konj je bilo mogoče najeti tudi spremstvo za potovanje. Deželni stanovni so še vedno ustanavljali svoje poštni postojanke, vendar so vladarjevi patenti že omejevali opravljanje javnih poštnih storitev stanovskih poštarjev. Zaradi potreb novih uradov in povečanega obsega poslovanja državne uprave, razmaha trgovine in prometa ter zaradi vse večje korespondence med zasebniki se je k družini Paar stekal velik dobiček; poštno službo pa je vzdrževala država. Leta 1722 je zato avstrijska državna oblast prevzela Paarovo pošto pod neposredno upravo.

▲ Regulacija Save pri Renkah, bakrorez Abrahama Kaltschnidta iz 1736. Da bi izboljšali plovbo, so 1735 začeli

urejati strugo Save od Renk do Radeč. (Narodni muzej v Ljubljani)

S tem ko je Avstriji uspelo Turčijo izriniti iz srednjega Podonavja, so prevladali merkantilistični koncepti, ki so državo silili dejavneje posegati v gospodarstvo. Leta 1717 je Karel VI. (1711–40) razglasil svobodno plovbo po Jadranskem morju, dve leti kasneje pa sta Trst in Reka postala svobodni pristanišči. Gospodarsko in prometno je bilo treba trdneje povezati tudi ozemlja od Banata do Trsta. Na novo so določili več kakovostnih razredov cest, med katerimi so bile najpomembnejše t. i. glavne komercialne ceste. Prek slovenskega ozemlja je potekal cestni križ glavnih komercialnih cest od Gradca preko Ljubljane in Postojne do Trsta in Reke ter iz Beljaka in Celovca v Ljubljano. Izboljšanje cest je vplivalo tudi na razvoj civilne pošte. Hkrati z graditvijo cest pa so začeli urejati tudi vodne poti (1735–40 regulacija plovnosti Ljubljane in Save ter gradnja obrežnih poti za vleko ladij).

Z vojnopolitičnimi spremembami in gospodarsko rastjo se je v habsburški politiki vedno bolj kazala težnja po povezavi vseh posesti avstrijske veje dinastije v trdno celoto. Izraz tega hotenja je bila 1711 uvedba imena Avstrijska monarhija (Monarchia Austriaca). Dve leti kasneje je sledila izdaja pragmatične sankcije, ki je potrjevala dedno pravico avstrijske vladajoče dinastije do ozemelj, nad katerimi je vladala, določala nedeljivost in neločljivost teh ozemelj ter dajala možnost dedovanja tudi po ženski strani. Pragmatično sankcijo so potrdile vse dedne habsburške kraljevine in dežele (Štajerska, Koroška, Kranjska in Goriška 1720).

Kulturni razcvet in porast praznoverja

V 2. polovici 17. st. je nastopilo obdobje baroka in na Slovenskem se je razmahnila duhovna ustvarjalnost. Odprtost za vplive z zahoda in severa je pomenila sprejemanje novih družbenih vzorcev in oblik. Italijanski jezik, ki se je med zgornjimi družbenimi sloji širil do konca 17. st., se je kot pogovorni jezik ohranil le med družbeno elito na Goriškem; nemški jezik pa se je utrdil in začel presegati pogovorne okvire zgornjih slojev z uveljavljanjem v literarni in "znanstveni" tvornosti (le-ta je sicer še vedno prvenstveno ostajala v domeni latinskega jezika). Spreminjati so se začele bivalna, jedilna in oblačilna kultura ter higienske in zdravstvene navade, v skrajni ekscesni obliki pa se je v tem obdobju med vsemi družbenimi sloji razširilo praznoverje. Vidneje so začele označevati čas gledališke predstave, ki so jih igrali dijaki jezuitskega kolegija, ljubljanski gledališki diletanti, potujoče italijanske gledališke skupine, nemški komedijanti. Pomemben razmah je doživela tudi likovna umetnost, predvsem s sakralnimi stvaritvami.

I L TAMERLANO

Tragedia per Musica
DA RAPPRESENTARSI
IN LUBIANA
Nel Palazzo del Vice Dominio l'Anno 1732.
Dedicato à Sua Eccellenza il Sig.
FRANCESCO ANTONIO
SIGIFRIDO

DEL SACRO ROMANO IMPERIO, CONTE
DELLA TORRE, E VALSASSINA,
Libero Barone di Croce, Signore di Hainburg,
Bismundorf, Anchen, e Fionchenthal, Altop-
giustino maggiore Ereditario nel Ducato di
Carinthia, e della Marca di Slavonia, Mariti-
mo Maggiore Ereditario nella Contea di Gorizia,
Cantabria, e Contigilare Intimo di Sua Maestà
Cesarea, e Cattolica, e suo Vice-Domus nel Du-
cato di Carinthia &c.

IN VENEZIA, MDCCXXXII.
Presso Giuliano Savani,
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

▲ *Libreto opere
Il Tamerlano Agostina
Pioveneja. Natisnili so ga
ob izvedbi opere
v Ljubljani 1732.
(Semeniška knjižnica
v Ljubljani)*

ITALIJANSKI OPERISTI,

potujoče gledališke družbe, ki so od srede 17. do srede 18. st. po Evropi uprizarjale opere. Od konca 16. do srede 18. st. je bila v evropski glasbi vodilna Italija; odločilno vlogo pri tem je imela opera, ki so jo od sredine 17. st. posredovali italijanski operisti. Prva predstava italijanske opere je v Ljubljani dokumentirana že iz 1660; ob obisku cesarja Leopolda I. so jo uprizorili plemiški diletanti v paviljonu baročnega vrta grofa Volka Engelberta Auersperga. Čeprav do 1732 o italijanski operi ni povsem zanesljivih podatkov, je, sodeč po razgibanem glasbenem življenju v Ljubljani v začetku 18. st., utemeljena domneva, da so bila gostovanja tudi v tem času. Iz repertoarja predstav italijanskih operistov, ki so bile od 1740 pogostejše, je razvidno, da je bila sprva aktualna poznobaročna *opera seria* napolitanske smeri. To potrjuje gostovanji znamenitih družb Angela in Pietra Mingottija 1740 in 1742. Napolitanskim vzorom je sledila le v besedilu ohranjena opera *Il Tamerlano*, ki so jo 1732 izvedli v palači kranjskega vicedoma Francesca Antonia Sigfrida Thurna njegovi pevci in instrumentalisti ob sodelovanju italijanskih operistov. Skladatelj je bil vicedomov kapelnik Giuseppe Clemente Bonomi, kar jasno kaže, da so se na Slovenskem že vključili v italijansko operno dogajanje.

Italijanska opera je bila podobno kot drugje v Evropi tudi v Ljubljani sprva aristokratska domena, vendar se je socialna sestava njenih obiskovalcev začela kmalu spreminjati: od 1733 so bile predstave v dvorani deželne hiše oz. magistrata dostopne širšemu poslušalstvu. 1765 pa se je z ureditvijo Stanovskega gledališča ta dostopnost še povečala. Po 1757 je v repertoarju prevladovala komična opera (*opera buffa*), mdr. z deli Baldassareja Galuppija in Niccolòja Piccinnija. V sedemdesetih in osemdesetih letih so predvsem zaradi nemških nacionalnih teženj Jožefa II. italijanska gostovanja upadla. Italijanska opera je spet zaživela 1787–90, ko je imel ljubljansko gledališče v zakupu impresarij Giuseppe Bartolini.

BAROK,

eden velikih zgodovinskih slogov evropske umetnosti od 1600 do okoli 1750 med manierizmom in rokokojem ali, širše gledano, 17. in 18. st. med renesanso in neoklasicizmom; tudi stilna oznaka za pozna slikovita obdobja drugih slogov (poznogotski barok). V 2. polovici 19. st. je bil izraz barok uporabljen v umetnostni zgodovini kot oznaka za samostojno slogovno smer v likovni umetnosti, nato prenesen na druge umetnosti (književnost, glasba, gledališče) in kulturo sploh. Z zgodovinskega in sociološkega vidika je barok odraz zmage nad reformacijo in monarhičnega absolutizma.

LIKOVNA UMETNOST. Splošne značilnosti baroka so patos in poudarjena čustvenost, polnost in valujoče gibanje vseh oblik, sijaj in slikovitost, monumentalnost in reprezentativnost ter povezanost in prepletenost posameznih zvrsti ter načina življenja v t.i. celostno umetnino (*Gesamtkunstwerk*), kot ga najpopolneje predstavljajo baročno gledališče, baročna katoliška liturgija in baročni двореc z vrtovi. Rojstna dežela baroka je Italija, druga najmočnejša središča so Španija, Francija, Nizozemska, južna Nemčija in Avstrija ter Češka. Barok se je enakovredno izrazil tako na področju cerkvene kot posvetne likovne umetnosti.

Na Slovenskem so v umetnosti 17. in 18. st. prevladovali italijanski vplivi, bodisi da so pobude prihajale neposredno iz Italije (Benetke, Bologna, Rim), bodisi iz drugih središč (Gradec, Dunaj). Proces barokizacije se je odvijal od srede 17. st. dalje. Za razmah našega baroka sta bili pomembni dve umetnostni središči: Gradec kot glavno mesto Štajerske in Ljubljana kot središče Kranjske. Po ustanovitvi Academie operosorum 1693, ki je načrtno pospeševala naslon na italijansko umetnost, je postala Ljubljana žarišče slovenskega baroka in je vplivala tudi na Koroško, Štajersko in Hrvaško. Posebej se je razvijala umetnost na Primorskem, ki je vseskozi sodila v beneški kulturni krog. Barok na Slovenskem kronološko delimo na tri obdobja: od srede do konca 17. st. ZGODNJI BAROK, tj. čas prisvajanja baročnih značilnosti in močnega deleža tujih umetnikov; od začetka do sedemdesetih let 18. st. ZRELI BAROK, ko se popolnoma uveljavijo italijanski, dunajski in graški vzori; v zadnjih desetletjih 18. st. POZNI BAROK, ki pod vplivom racionalistične miselnosti preide v baročni klasicizem in ga v likovni umetnosti spremlja rokoko. Baročni likovni izraz se je na Slovenskem zelo razširil; poleg cerkvenih krogov in fevdalcev so ga sprejeli meščani, globoko se je zasidral na podeželju in v ljudski umetnosti ter izzvenel šele sredi 19. st., ko se je v času oživljanja zgodovinskih slogov soočil z neobarokom. Barok na Slovenskem se je razvil kot izraz lastnih ustvarjalnih moči v tolikšni meri, da je postal po gotiki najpomembnejše in najbolj plodno umetnostno obdobje. To je bil tudi čas, ko je slovenski umetnik stopil iz anonimnosti in se uveljavil kot individualna osebnost.

Čeprav tako neutrudno delajo z rokami, so vendar hitrih nog, kadar kliče boben ali trobenta. Prav radi se namreč preživljajo kot vojaki, tako da jih vsako leto samo v mestu Ljubljani gre služiti po več sto rimskem cesarju, španskemu kralju (ki nabira skoraj vsako leto po Kranjskem) in tudi Benečanom. Tako je najti Kranjce v vseh polkih. In po pravici je treba reči, da postanejo najboljši in najvztrajnejši vojaki. To drži tudi zategadelj, ker se doma v miru dan na dan vojskujejo z vsakršno nežnostjo in mehkušnostjo ter so s trdim življenjem oboroženi že prej, preden pridejo pod orožje.

Človek bi se čudil in komaj verjel, da pošilja Kranjska vsako leto toliko vojakov pod zastavo in se tako iznebi obilice ljudstva. Kdor pa pozna številnost prebivalstva, se ne bo čudil; zakaj dežela ima ljudstva na pretek in povsod, na najvišjem, najbolj strmem in čisto kamenitem gorovju je vse naseljeno, da, celo na Krasu, kjer vidiš samo golo kamenje, nadomeščajo povsod človeška bivališča pomanjkanje rastlin, tako da vzklije in zraste tu več otrok ko sadežev.

Janez Vajkard Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*. Izbrana poglavja, Mladinska knjiga, Ljubljana 1984, odlomek

▽ Angel adorant Francesca Robbe iz štiridesetih let 18. st. Baročni marmorni kip je v oltarju sv. Rešnjega telesa v ljubljanski stolnici.

△ Četrta petina, to je Notranjska ali Kras in Pivka. Zemljevid je iz Valvasorjevega dela *Slava vojvodine Kranjske* iz 1689.

Naklonjenost družbene elite izobrazbi in znanosti se je večala. Ob skoraj popolni nepismenosti podeželja in pretežnega dela mestnega prebivalstva je bilo plemstvo praviloma pisмено in dvo- ali celo večjezično. Na večjo izobraženost plemstva so opozarjale knjižnice, ki so krasile marsikateri plemiški dom. Med njimi sta bili največji knjižnica Auerspergov (Turjačanov) v Ljubljani (nekaj tisoč knjig) in knjižnica Janeza Vajkarda Valvasorja na gradu Bogenšperk (2630 ohranjenih naslovov). V tem obdobju so nastajale genealogije vladarskih in domačih plemiških družin. V 2. polovici 17. st. so posamezne dežele dobile obsežne slikovne albume z upodobitvami mest, trgov, samostanov in gradov, izrazito je bilo kartografsko delo, uveljavilo pa se je tudi zgodovinarstvo. Zgodovinarji so prevzeli nazore nemškega zgodovinarstva, zato so njihova dela izražala nemško usmerjenost in deželni koncept. Pomembna zgodovinska dela v 17. st. so bila: *Annales Carinthia I–II* (1612) Michaela Gottharda Christalnicka, nenatisnjeno delo *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium* Martina Bauzerja, *Aemona vindicata* (1674) ter *Carniola antiqua et nova I* (1681) Janeza Ludvika Schönlebna. Schönlebnov vsestranski pogled na preteklost domače dežele je "podedoval" in v svojem delu celovito razvil Janez Vajkard Valvasor (1641–93). Po šolanju pri jezuitih v Ljubljani si je Valvasor nabiral izkušnje in znanje v vojaški službi in na potovanjih po Evropi in severni Afriki ter si tako pridobil razgledanost, ki je daleč presežala

njegovo domačo okolico. Na gradu Bogenšperk si je uredil bakroreznico in začel izdajati umetnostna in topografska dela. Za opis naravnega pojava presihajočega Cerkniškega jezera ga je angleška Kraljeva družba v Londonu počastila s sprejemom med svoje članstvo. Deželni patriotizem in spoznanje, da nihče v tujini ne ve skorajda nič o njegovi domovini, sta ga privedla k zasnovi in uresničitvi ambicioznega načrta, da s pomočjo dobrih sodelavcev vsestransko opiše Kranjsko ter jo predstavi s podobami in zemljevidi. Leta 1689 je v Nürnbergu izšlo njegovo življenjsko delo, 3532 strani obsegajoča *Die Ehre Dess Hertzogthums Crain*, v kateri je zajet opis Kranjske s priključenim delom Istre in Primorja in splošni oris Hrvaške in krajev v Vojni krajini. Valvasor je v tej "enciklopediji" velikega dela sedanje Slovenije in njene sosesčine zelo nazorno prikazal 2. polovico 17. st. Njegova ustvarjalnost je pomenila vrh in hkrati konec široko zasnovane polihistorske literature.

ACADEMIA OPEROSORUM,

Ljubljanska družba učenjakov v baročni dobi in pozneje literarno-jezikoslovna družba na začetku razsvetljenstva. Ustanovljena je bila 1693 po vzorcu sočasnih, predvsem italijanskih akademij, brez predstavitve v javnosti. Ustanovitelj in prvi (dosmrtni) predsednik je bil ljubljanski stolni prošt Janez Krstnik Prešeren, ki se je po študiju in prvih službah na tujem nekaj mesecev poprej vrnil v domovino z naslovoma doktorja teologije in obojega prava, nazivom *poeta laureatus* dunajske univerze, povzdignjen v grofovstvo (bil je kmečki sin) in s slovesom učenega in sposobnega pravnika. Zbral je v Ljubljani in bližnji okolici živeče ljudi z visoko izobrazbo, teologe, pravnike in zdravnike, pretežno z doktorskimi naslovi, za skupno in načrtno delo v njihovih poklicnih in ljubiteljskih (zgodovina, numizmatika) in drugih vedah. Po programu bi morali izdajati periodični zbornik, vendar se želja ni uresničila. Nadeli so si latinska akademska imena (Prešeren je bil *Resolutus* – Odločni); tudi razpravljali, pisali in objavljali (individualno) so v latinščini. Najbolj delaven v akademiji in zunaj nje je bil njen prvi in dolgoletni tajnik Janez Gregor Dolničar, najbolj resen in poznan znanstvenik pa zdravnik Marko Gerbec, od 1712 njen predsednik (tretji ali četrti). Kot predsednika sta izpričana še baron Janez Rudolf Coraduzzi Hallerstein in Jurij Andrej Gladich, ki sta se odlikovala predvsem v latinskem pesnjenju. Prvi je opremil s po tremi distilni embleme prvih 23 članov akademije v knjižici *Apes ACaDeMICae operosorum Labacensium* (latinsko *apis* – čebela, ki je bila skupni emblema akademikov), ki so jo delili na javnem ustanovnem zboru 1701. Z latinskim pesnjenjem in govorništvom se je ukvarjala skoraj polovica prvih članov, o literarni dejavnosti v slovenščini pa doslej ni sledu. V poldrugem desetletju javnega delovanja je Academia operosorum sprejela med člane tudi več kulturnih delavcev iz tujine; med njimi sta bila hrvaški književnik Pavao Ritter-Vitezović in italijanski pesnik Mario Crescimbeni, ustanovitelj rimske arkadijske akademije. Najpomembnejše dejanje Academie operosorum je bila ustanovitev prve javne študijske knjižnice v Ljubljani (zdaj Semeniška knjižnica) 1701. Po nezanesljivih virih je Academia operosorum obstajala do 1725, toda delo je zamrlo že kakih 10 let poprej.

◀ Knjižnica v ljubljanskem semenišču, zgrajenem 1708–17. Iluzionistično stropno fresko Alegorija teologije je 1721 naslikal Giulio Quaglio.

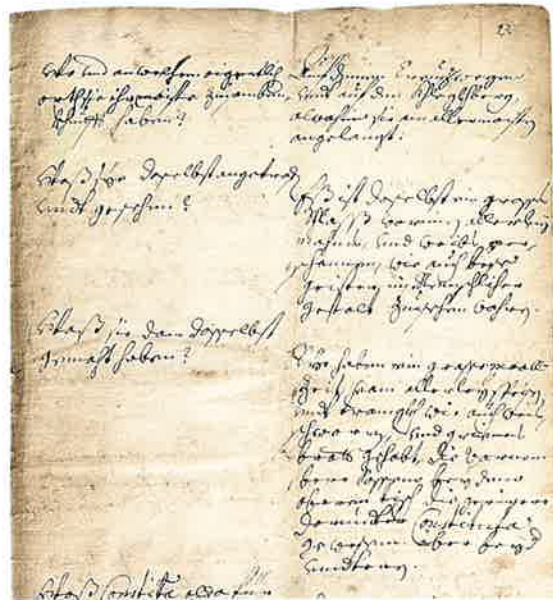
▶ Grb Academie operosorum v knjižici, ki so jo delili na javnem ustanovnem zboru 1701

ACADEMIA PHILHARMONICORUM,

prvo glasbeno združenje na Slovenskem. Osnovana je bila 1701 v Ljubljani po vzoru podobnih tujih združenj in je bila nosilka glasbenega baroka pri nas. Spodbudo za njeno ustanovitev je dala Academia operosorum, katere član je bil tudi Janez Bertold Höffer, utemeljitelj Academie philharmonicorum; bil je tudi njen prvi umetniški vodja, neke vrste administrativni direktor pa Janez Gašpar Goschell. Štela je 31 članov iz plemiškega in meščanskega stanu. Njen namen je bil gojiti glasbo; zato je potrebovala izvajalce, instrumentaliste in pevce, svoje člane, pomnožene včasih še z glasbeniki, ki vanjo niso bili včlanjeni. To sklepamo npr. iz podatka za 1707, po katerem je Academia philharmonicorum ob neki priložnosti nastopila s čez 50 izvajalci. S svojimi glasbeniki je sodelovala ob raznih cerkvenih in posvetnih slovesnostih, za najpomembnejši dolžnosti pa je štela proslavo godu svoje zaščitnice sv. Cecilije ter vsakoletni koncert na večerni vožnji po Ljubljani. Kaj so izvajali ljubljanski filharmoniki, zaradi pomanjkljivega gradiva natanko ne vemo, gotovo pa razen del tujih avtorjev tudi skladbe domačih glasbenikov, kot so bili Höffer, Goschell, Volbenk Konrad Andrej Siberau, Mihael Omerza in drugi, za katere so znane tesne zveze z Academieo. Vir pravi, da so filharmoniki 1715 in 1716 predstavili dva Höfferjeva oratorija. Kaže, da je bila Academia philharmonicorum najbolj delavna v času, ko jo je usmerjal Höffer. Vendar se je njena aktivnost nadaljevala tudi po njegovi smrti 1718, o čemer pričajo podatki za 1727, 1728, 1739, 1742, 1746. Tako so filharmoniki 1742 ob ustoličenju škofa Ernesta Amadea Attemsa izvedli štiriglasno kantato *Il giubilo incoronazione dell'Augustissima Regina d'Ongeria, incoronata Regina di Boemia*. Academieo philharmonicorum zasledimo v gradivu do 1769, poslej pa se sled za njo izgubi. Spričo družbenih sprememb, v katerih se je v 2. polovici 18. st. utrjevala vloga meščanstva, očitno ni bila več aktualna. V 1. polovici in še sredi 18. st. pa je mnogo pomenila: z njo se je začela načrtneje razvijati glasbena reprodukcija, domače glasbenike je spodbujala h komponiranju, s svojim delom je ustvarila osnove, ki so se v glasbenem življenju na teh tleh odrazile tudi pozneje.

► Zapisnik procesa proti Marini Šušark. V Ribnici je bila 1701 obtožena čarovništva. (Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani)

Po vzoru italijanskih učenih družb sta Janez Gregor Dolničar (1655–1719) in Janez Krstnik Prešeren (1656–1704) zbrala okrog sebe ljubljansko intelektualno elito in 1693 ustanovila družbo z imenom Academia operosorum (Akademija delavnih). V raznovrstno ustvarjalno dejavnost Akademije so sodile umetnostna slovstvena produkcija (s praviloma majhno umetniško vrednostjo) in znanstvene izdaje s področja zgodovine, ekonomije, medicine, političnih ved. Leta 1701 so s knjižnimi darovi članov Akademije ustanovili prvo javno študijsko knjižnico na Kranjskem. Istega leta je bila ustanovljena Academia philharmonicorum. Akademija delavnih je pospeševala tudi likovne umetnosti. Prav po njeni zaslugi se je na slovenskem ozemlju zmagovito uveljavil italijanski barok. Iz Ljubljane je začel baročni vpliv segati tudi na Koroško, Štajersko in Hrvaško, na Štajersko pa je segal tudi vpliv nemškega baroka iz Gradca. Barok kot umetnostni stil je bil tako sprejet v cerkvenih krogih, med plemstvom in meščanstvom, ukoreninil pa se je tudi v ljudski umetnosti na podeželju.

V barok kot način življenja pa je sodila tudi s strahom pred čarovnicami in čarovniki obsedena domišljija. Žarišča čarovniških procesov, potekala so v največji meri v 2. polovici 17. st., so bila na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem. Obtožencem, starim od pet do osemdeset let, ki so pripadali izključno najnižjim družbenim plastem, so očitali stvari, ki jih dejansko večinoma niso mogli storiti. Sestavni del pravosodnega obreda je bilo mučenje. Preračunana stopnjevana tortura je privedla do žrtvinega priznanja, s tem pa je bila odprta pot za njeno usmrnitev. Z javnim pogubljenjem "čarovnice" so žrtev "očistili" zločina, dejansko pa je šlo za eno od oblik družbenega discipliniranja, ki sta ga izvajali med seboj soglasni cerkvena in laična oblast. Od drugega desetletja 18. st. dalje je preganjalska vna (v letih 1655–1715 je zahtevala okrog 400 usmrčenih žrtev) začela popuščati. Zadnji čarovniški proces je bil 1746 na Štajerskem.

◀ Grb Academie philharmonicorum iz 1701. Orgle v sredini grba obkroža latinski izrek *Recreat, mentique perennia monstrat* (Glasba poživlja in kaže duhu večne vrednote).